

Zuidbarge

Het landschap en dorp in historisch perspectief

Een cultuurhistorische analyse ten behoeve van het bestemmingsplan

---

De inventarisatie en cultuurhistorische analyse van het landschap en de ruimtelijke structuren vond plaats in het kader van de actualisering van het bestemmingsplan Zuidbarge en is verricht in opdracht van:

Gemeente Emmen, Team Ruimtelijke ontwikkeling
Postbus 30001
7800 RA Emmen

De inventarisatie en analyse is verricht door:

Bureau Scholtens
Landschapsonderzoek en advies

Mw. drs Ing L.M. Scholtens
Hoogeveenseweg 21
9435 TC Bruntinge
Tel. 0593 552805

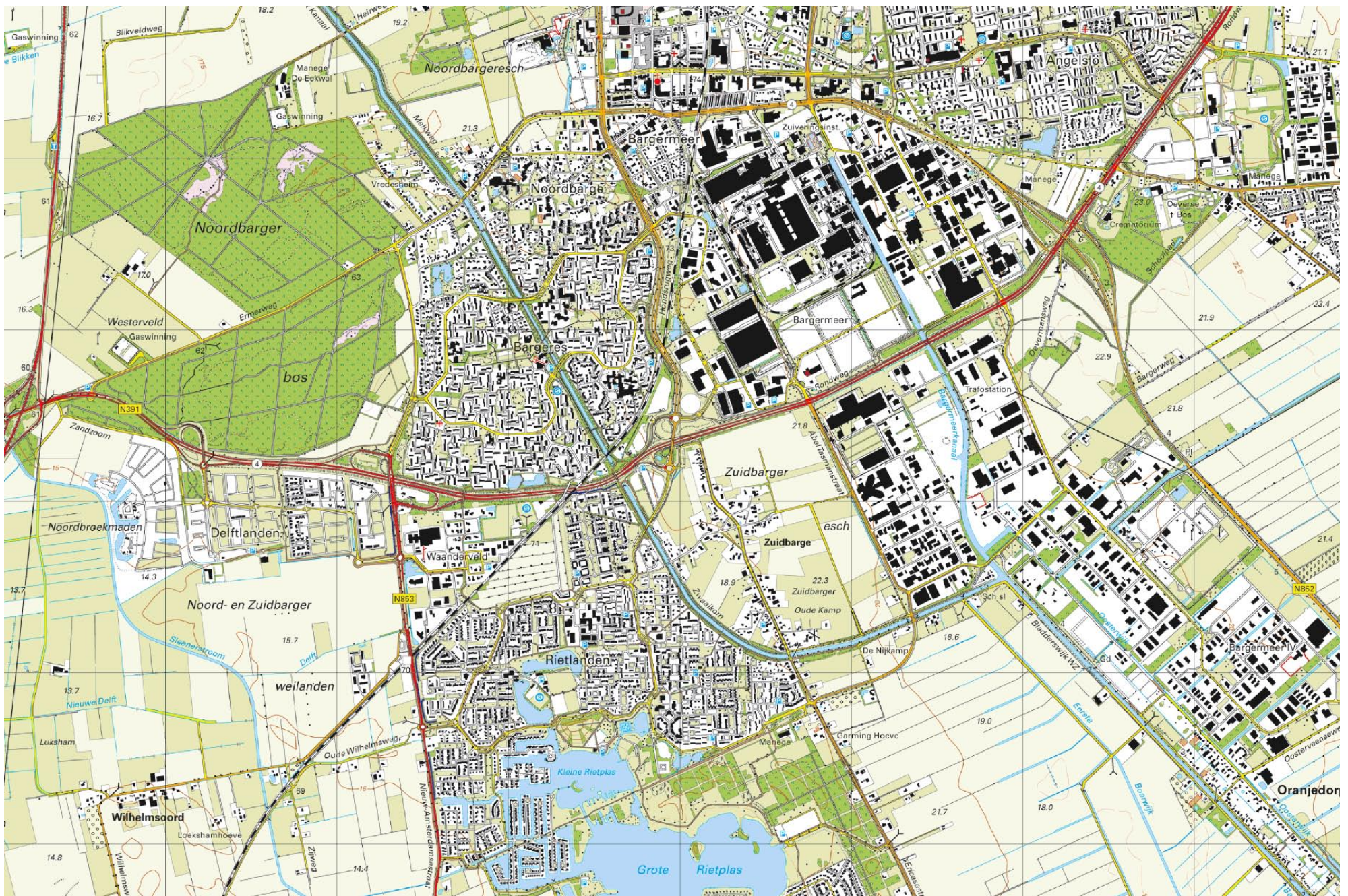
In samenwerking met:
Dhr ing. K.J. Veurink, Gemeente Emmen

Februari 2018

Inhoudsopgave

1. Inleiding	5
2. De aard- en bodemkundige ondergrond	7
2.1 Pleistoceen	7
2.2 Holoceen	7
3. De ontginningsgeschiedenis van Zuidbarge en omgeving	11
3.1 De voorlopers van het esdorpenlandschap	11
3.2 Het esdorpenlandschap van Zuidbarge	13
4. Ruimtelijke structuur Zuidbarge in historisch perspectief	25
4.1 Bebouwingstructuur	25
4.2 Wegenstructuur	31
4.3 Verkavelingstructuur	33
4.4 Groenstructuur	37
4.5 Conclusies en ruimtelijke waardering`	39
Bijlage monumentale bomenlijst Zuidbarge	40
Literatuurlijst	41
Illustratieverantwoording	42

Topografische kaart 2011; Zuidbargoort en omgeving.

---

1. Inleiding

Het huidige landschap rondom Zuidbarge is het resultaat van een eeuwenlange ontwikkeling. Voor de vorming van het landschap van Zuidbarge en omgeving is vooral de laatste twee ijstijden, het Saalien en Weichelien, en de warmer wordende periode daarna, het Holoceen, van belang. Daarnaast heeft de mens, afhankelijk van de wensen en beschikbare technische mogelijkheden in een bepaalde tijd, voortdurend in het landschap ingegrepen. Het gevolg is dat iedere tijdperiode zo zijn eigen karakteristieken aan het landschap heeft toegevoegd. Hierbij is het voorgaande soms geheel maar vaak ook slechts gedeeltelijk uitgewist. Het resultaat is dat het huidige landschap een gelaagd landschap is met, naast elkaar, elementen en structuren uit verschillende tijdperiodes. In aardkundig én cultuurhistorisch opzicht is het dus een rijk landschap.

Het landschap rondom Zuidbarge is ook een zeer dynamisch landschap. Wanneer de huidige topografische kaart op pagina vier naast die van 1910 (zie voorkant rapport) wordt gelegd, dan wordt duidelijk dat het landschap in een relatief korte periode sterk is veranderd. Zo zijn de stadswijken Bargeres en Rietlanden ten (zuid)westen van het dorp zijn ontstaan. Ten oosten van het dorps is het bedrijventerrein Bargermeer op het voormalige meer gebouwd. Dit meer was drooggelegd ten tijde van de aanleg van het Oranjekanaal rond 1855. Dit betekent dat de omgeving van Zuidbarge bestaat uit oude maar ook jonge landschappen.

Historisch geografisch wordt het gebied rondom Zuidbarge gerekend tot het esdorpenlandschap, een landschap dat voornamelijk is ontstaan in de vroege Middeleeuwen. Echter, al voordat

het esdorpenlandschap met zijn permanente nederzettingen ontstond, was sprake van menselijk ingrijpen in de natuur. Zo zijn van de rondtrekkende jagers uit het Mesolithicum overal op de hogere zandgronden van Noord-Nederland archeologische vondsten gedaan. Het landschap uit die periode is daarentegen verdwenen en niet meer herkenbaar. Vanaf de komst van de hunebedbouwers (3400 – 2800 v. Chr.) is het natuurlandschap zeer geleidelijk omgevormd tot een cultuurlandschap. In plaats van zich aan te passen aan wat de natuur bood, waren zij de eersten die de natuur op grotere schaal naar hun hand zetten. Hoewel de hunebedden uit die tijd nog steeds herkenbaar zijn in het hedendaagse landschap, is het landschap zelf uit die tijd verdwenen. Het uitgestrekte bosrijke landschap uit die tijd is geleidelijk aan steeds opener geworden. In het Laat-Neolithicum (2800 – 1900 v. Chr.) ontstond zo meer open vegetatie met een kruidlaag, omstandigheden die geschikt zijn voor meer vee. De ontbossing zette nadien onverminderd voort, terwijl het areaal heide toenam.

In de Late Bronstijd, maar vooral in de IJzertijd en Vroeg-Romeinse tijd ontstonden celtic-fields (raatakkers), blokvormige akkercomplexen die als voorloper van de essen kunnen worden beschouwd. Echter ook in die tijd verplaatsten nederzettingen zich nog regelmatig.

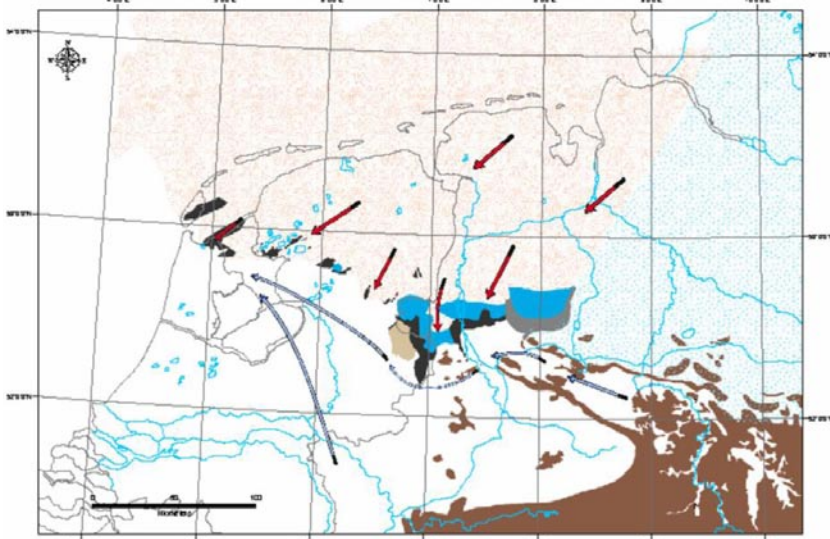
Vooral nadat boeren zich permanent op één plaats gingen vestigen werd het agrarische landgebruik de bepalende factor voor het landschappelijke beeld. Dit agrarisch landschap, dat het het esdorpenlandschap wordt genoemd, ontstond vanaf de Vroege Middeleeuwen. Het is de basis van de huidige situatie. Maar ook het esdorpenlandschap is geen statisch landschap en is in de loop der tijd voortdurend veranderd.

Doel van dit rapport is om, gegeven de gelaagdheid, dynamiek en variatie van het landschap, inzicht te geven in de karakteristieken die het landschap van Zuidbarge en omgeving hebben bepaald en nog steeds bepalen. In hoofdstuk twee zal dan ook de basis van het huidige landschap, de vorming van de aard- en bodemkundige ondergrond worden besproken. Op deze manier wordt inzicht gegeven in de ontwikkeling van de natuurlijke omstandigheden van het gebied. Oorspronkelijk was er namelijk een grote samenhang tussen de plaatselijke (bodem)gesteldheid en het menselijk ingrijpen; de wijze van ontginnen, bodem gebruik, verkavelen, wonen, wegen aanleg etc.

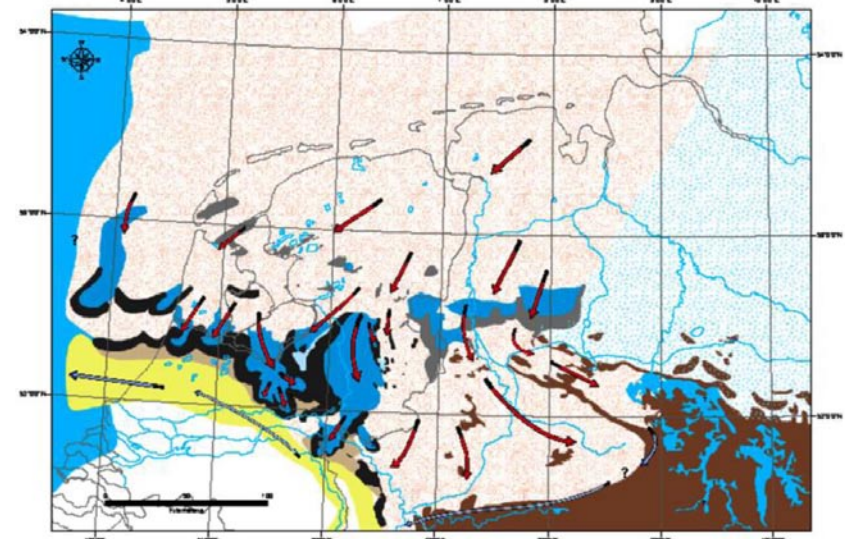
In hoofdstuk drie wordt vooral ingegaan op de algemene ontwikkelingsgeschiedenis van het gebied zoals dat door de mens in samenhang met de plaatselijke omgevingsfactoren zoals bodem, reliëf, water, vegetatie etc. is ontstaan. Zo wordt de algemene cultuurhistorische context van Zuidbarge in beeld gebracht.

In hoofdstuk vier zal de ruimtelijke karakteristieken van Zuidbarge worden beschreven en in hun cultuurhistorische context geplaatst. De bebouwing-, verkaveling-, wegen- en groenstructuur en de visuele samenhang tussen deze structuren worden ieder apart beschreven en in de cultuurhistorische context geplaatst.

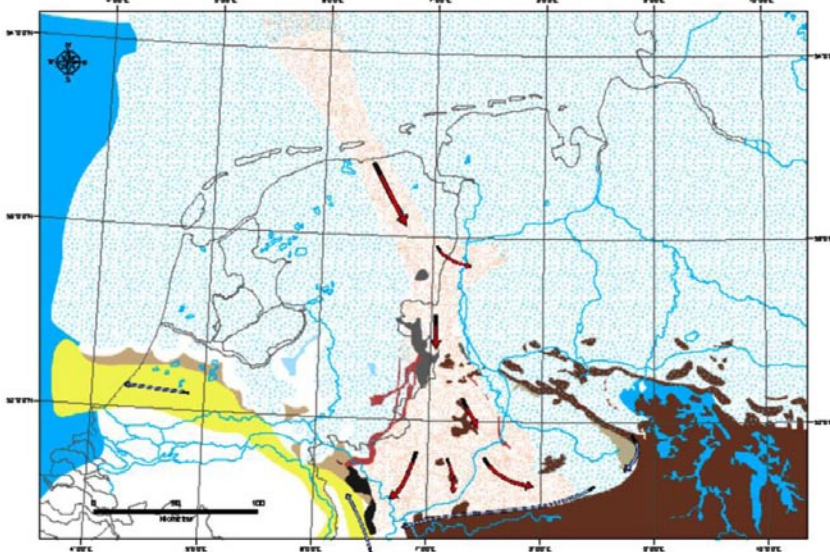
Op deze manier wordt inzicht verkregen in de huidige en historische opbouw van Zuidbarge. Inzicht in de landschappelijke en dorpskarakteristieken biedt de gemeente en initiatiefnemers de mogelijkheid verantwoorde overwegingen te nemen bij ruimtelijke ontwikkelingen. Dit rapport dient dan ook als beoordelingskader én inspiratiebron bij ruimtelijke ontwikkelingen.

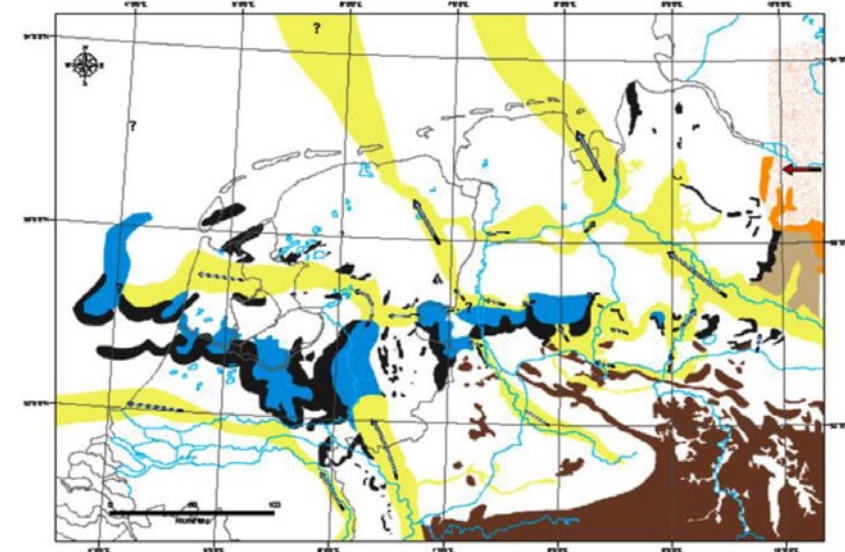
Links: Fase 2;
ijs (roze) over
Drenthe, stuw-
walsvorming
lijn Texel-Twente

Rechts: Fase 3;
ijsuitbreiding tot
Midden-Nederland

Links: Fase 4;
snelstromend ijs
vormt Hondsrug
en -laagte (roze)

Rechts: Fase 6;
smeltend ijs leidt
tot oerstromdalen
(geel) van o.a.
Hunze

Legend

Till Plateaus	Sandurs	Glacial basins	Topographical obstacles
Overriden push moraines	Kames	Ice-marginal rivers	Dead ice
Extramarginal push moraines	Proglacial lakes		

Afb. 2.1 Fasen uit het Saalien die belangrijk zijn geweest voor het plangebied

2. De aard- en bodemkundige ondergrond

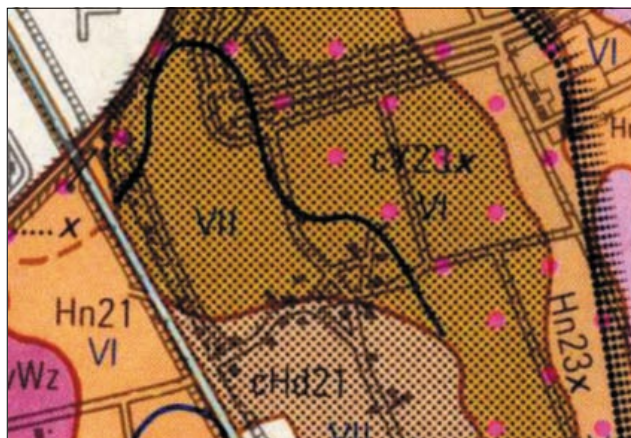
Voor de vorming van het landschap rondom Zuidbarge zijn twee geologische periodes van belang, te weten het Pleistoceen, en daarin vooral de laatste twee ijstijden het Saalien en Weichselien, en de periode daarna, het warmer wordende Holoceen.

2.1 Pleistoceen

Saalien – Tijdens de voorlaatste ijstijd, het Saalien (370.000 – 130.000 BP¹), breidde het ijs vanuit Scandinavië zich in zes verschillende fasen in zuidelijke richting uit. Hierbij breidde het ijs zich in de ene periode langzaam, in een andere zeer snel uit en in weer andere stond het ijs stil. Niet iedere fase van landijsuitbreiding is van even groot belang geweest voor het gebied waar Zuidbarge ligt. Vooral fase twee, drie, vier en zes hebben invloed gehad (afb. 2.1).

In fase twee bereikte het landijs Noord-Nederland en breidde zich uit tot aan het huidige Schoonebkerdiep (tevens Duitse grens). Deze uitbreidende ijsskap zorgde voor stuwwal- en keileemvorming. Keileem, de grondmorene bestaande uit kleine leemfracties tot grote keien van Scandinavische herkomst, is hierdoor bepalend geweest voor het landschap op het Drents Plateau. Zoals de bodemkaart hiernaast, ligt vooral ten oosten van Zuidbarge keileem plaatselijk dicht aan het oppervlak (beginnend tussen 40 en 120 cm, zie rode puntjes op afb. 2.2 en de toevoeging ...x achter de code). In het dorp zelf ligt deze keileemlaag dieper dan 120 cm (geen rode puntjes op de kaart). Keileem is moeilijk tot niet doordringbare laag die remmend werkt op de waterbeweging. Hierdoor ontstaan natte omstandigheden op plaatsen waar dat op basis van de hoge ligging van ca. 22 m +NAP niet direct aannemelijk is.

In fase drie schoof het ijs langzaam zuidelijker en werden de eerder gevormde stuwwallen in Noord-

Afb. 2.2. Bodemkaart: rode puntjes = keileem aan oppervlak.

Nederland door het voortschrijdende, honderden meters dikke, ijs overreden. Hierdoor werd ook in deze fase keileem afgezet.

Fase vier is vooral belangrijk geweest voor het reliëf in het gebied. In deze fase leidde een sneller stromende ijsrivier vanuit het noorden richting Munsterland (Duitsland) tot de vorming van macroreliëf van de hoge Hondsrug en de Hunzelaagte.

In fase zes, de laatste fase uit deze ijstijd, smolt de ijsskap en trok het ijs zich terug waarbij oerstroombalen zoals onder andere de rivieren de Hunze richting het noorden en de Vecht richting het oosten werden gevormd. In die tijd maakte het Schoonebkerdiep deel uit van het oerstroombal van de Vecht. Ten oosten van de Hondsrug ontstond ter hoogte van het huidige Nieuw-Schoonebeek de bovenloop van de Hunze (afb. 2.3 op pag. 8).

De conclusie is dat aan het einde van het Saalien het macroreliëf in het plangebied was gevormd.

Weichselien – Tijdens de laatste ijstijd, het Weichselien (115.000 – 11.700 BP) bereikte het landijs Nederland niet. In deze ijstijd werden koude periodes afgewisseld met minder koude periodes waardoor de oerstroombalen uit het Saalien de ene keer weer werden uitgediept en de andere keer weer werden opgevuld met zand. In de koudste periodes was in Nederland sprake van een poolwoestijnvlakte en in de 'warmere' periodes heerste hier een toendraklimaat. De Noordzee lag grotendeels droog. Door de koude en droogte verstoof de wind veel zand waarbij vooral het fijnere zand over grote afstanden werd verplaatst. Hierdoor werd een dik pakket zwakgolvend (stuif)zand, ook wel dekzand genoemd, afgezet. Door de koude en droogte was de bodem vrijwel permanent bevroren en vegetatie schaars. De conclusie is dat tijdens het Weichselien een microreliëf met dekzandruggen en –kopjes in het plangebied is ontstaan.

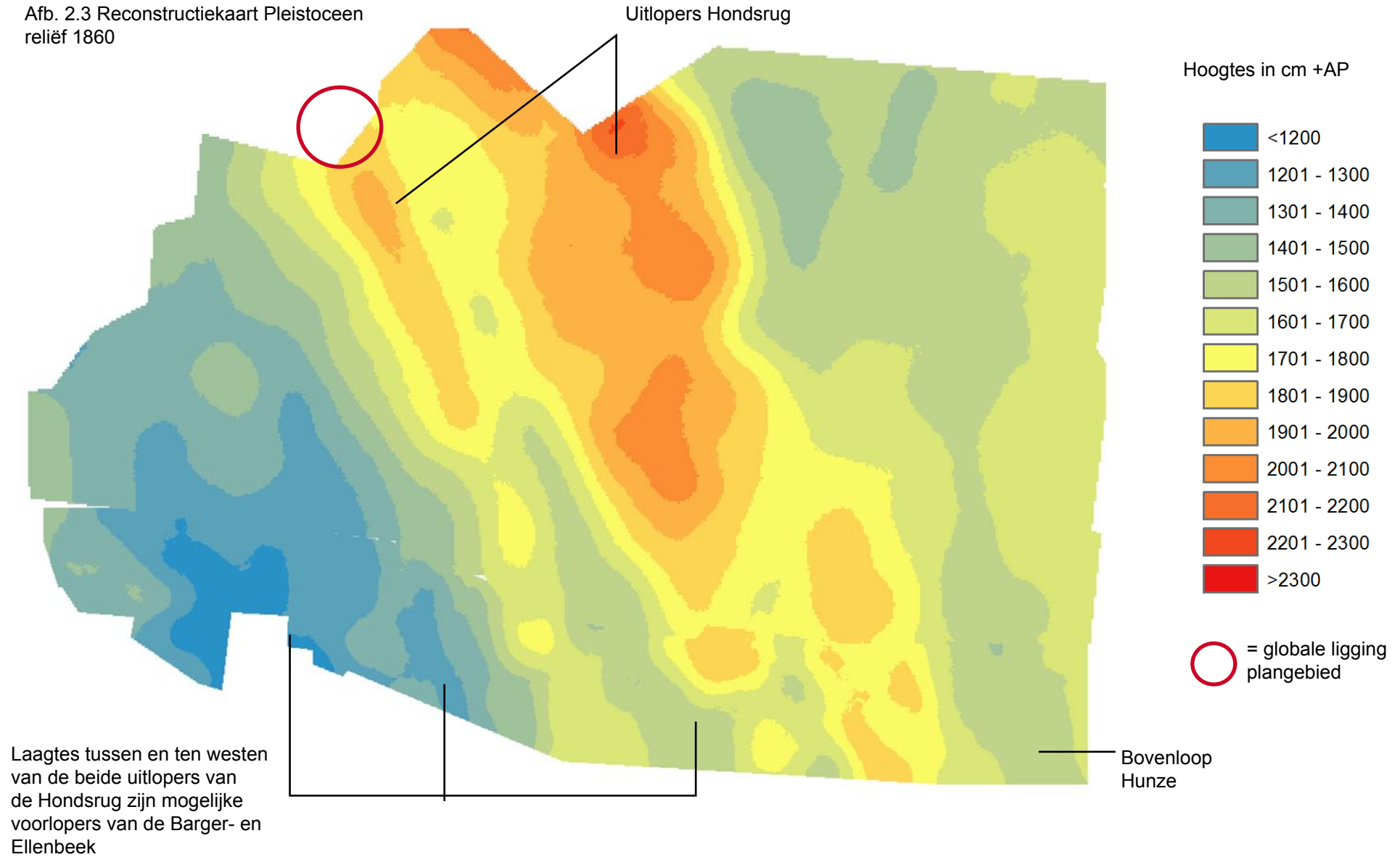
2.2 Holoceen

Vanaf het begin van het Holoceen (11.700 BP – thans), de warmer wordende periode waarin we ons nu nog bevinden, is de bovengenoemde Pleistocene ondergrond deels overdekt geraakt met veen. Daarnaast ontstond plaatselijk in de lagere delen op de Hondsrug veen. Het veen ontstond doordat in de periode tussen 9000 en 5500 v. Chr. onder invloed van het warmer wordende klimaat en daarmee smeltende ijsskap de zeespiegel heel snel steeg, met ongeveer 60 – 75 cm per eeuw. Hierdoor kwam rond 6500 v. Chr. het huidige Nederland aan zee te liggen.² Door de stijgende zeespiegel steeg ook de grondwaterstand. Hierdoor kon in hoog Nederland zich lokaal veen ontwikkelen in met name gebieden met een slechte afwatering of veel kwel. Deze veengroei was dus niet zozeer

1 BP = Before Present = voor 1950

2 Atlas van Nederland in het Holoceen, pagina 42 - 44.

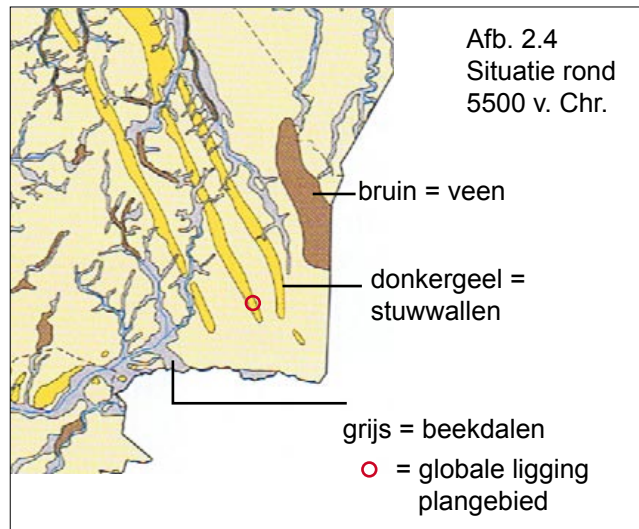
Afb. 2.3 Reconstructiekaart Pleistoceen
reliëf 1860

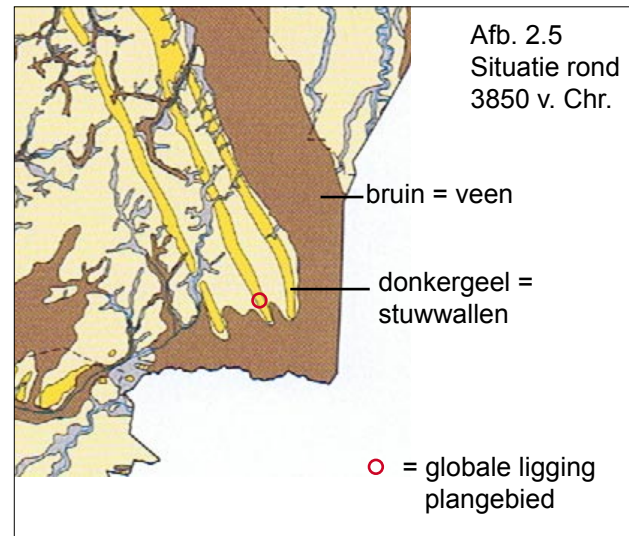
De reconstructiekaart is gebaseerd op waterpassing- en veenboringenkaarten die zijn gemaakt rond 1860. Zie voor methodologische verantwoording: Scholtens 2017.

een direct gevolg van de zeespiegelstijging maar veel meer van een slechte afwatering. Hoewel in de periode 9000 – 5500 v. Chr. in grote delen van hoog Nederland en ook de omgeving van Zuidbarge nog geen sprake van (sterke) veengroei, veranderde het landschap wel en dan vooral door de begroeiing. Van een open steppelandschap veranderde het via een landschap met dennenberkenbossen in een landschap met gemengde bossen waar veel lindes en eiken groeiden. Onderzoek heeft uitgewezen dat langzaam een zeer dicht bosrijk landschap is ontstaan.

In de periode tussen 5500 en 3850 v. Chr. steeg de zeespiegel verder, zij het aanzienlijk minder snel. In deze periode zorgde de combinatie van de stijging van zeespiegel en daarmee grondwaterstand en de verslechtering van de lokale afwatering voor een toenemende veenvorming, ook in het gebied ten zuiden van Zuidbarge (afb. 2.5). Hierbij was sprake van een zichzelf versterkend proces; hoe meer

veen er groeide, hoe slechter de afwatering werd en dat bevorderde weer de veengroei. Naarmate het veen dikker werd, kwam het boven het grondwater te liggen en werd het alleen nog gevoed door voedselarm regenwater. In deze voedselarme omgeving kreeg de groei van veenmosveen (=hoogveen) de overhand. Met een groeisnelheid tussen de tien tot twintig centimeter per eeuw en een watergehalte van 80% tot 90% ontstond in de loop der tijd een metersdik vrijwel onbegaanbaar veengebied, het Boertangerveen.

Rond 3850 v. Chr. was het gebied ten oosten en ten zuiden van Zuidbarge dan ook geheel bedekt met een laag veen. Ook in de eeuwen daarna zette de veengroei door en vormden zich in de loop der eeuwen metershoge veenkoepels met een doorsnede van enkele kilometers. Daar waar deze koepels, ook wel veenkussens genoemd, elkaar raakten, ontstonden afwateringsbeekjes op het veen. Tussen de veenbulten op het veen of tussen bulten

en aangrenzende hogere zandgronden konden meertjes, meerstallen genoemd, ontstaan. Zo is ook ten oosten van Zuidbarge het Barger-Meer of Berger-Meer ontstaan. Ten tijde van de aanleg van het Oranjekanaal rond 1855 is dit meer door middel van de aanleg van een zijtak drooggelegd.

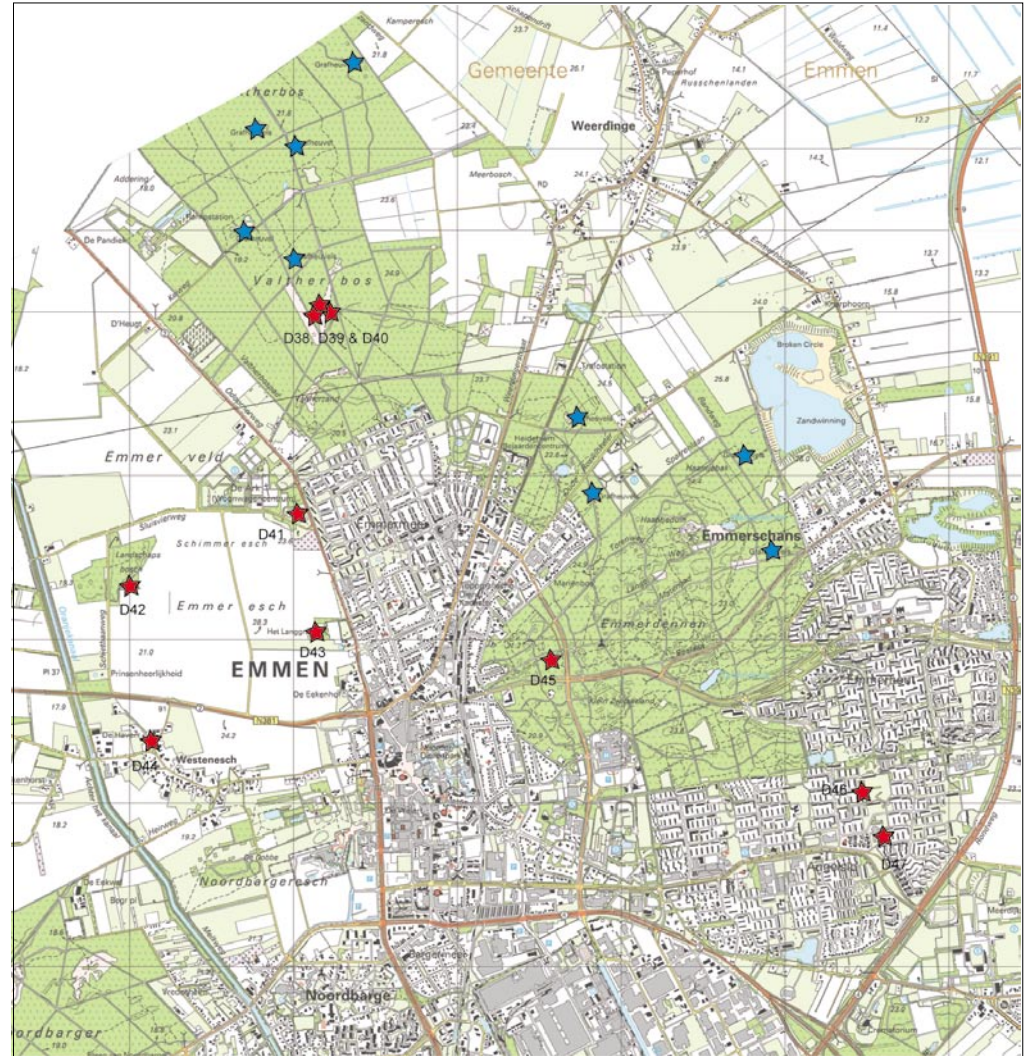
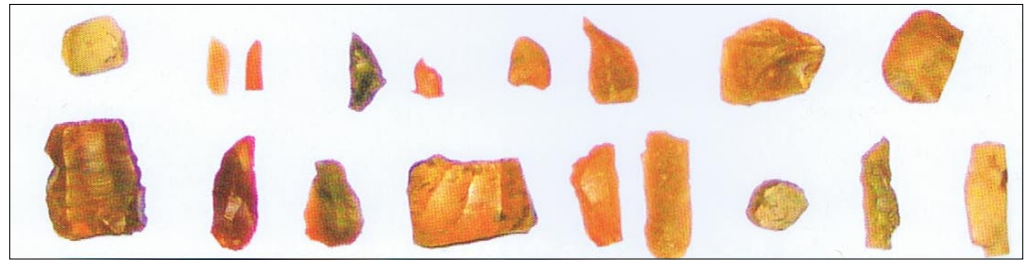
De hoogvenen hebben zich tot in de (vroeg) Middeleeuwen uitgebreid waarbij de (toppen van de) veenkussens plaatselijk een dikte van tien meter bereikten. Daarna is de omvang van het veen in Nederland teruggelopen door vooral menselijke activiteiten zoals afwatering, agrarische veenontginningen en turfwinning. Al met al is het natuurlijke hoogveenlandschap in Nederland vrijwel geheel verdwenen. Een restant van het oorspronkelijke Bourtangerveen, het huidige natuurgebied Bargerveen, is tot op de dag van vandaag behouden gebleven.

De conclusie is dat Zuidbarge en omgeving bodemkundig twee landschapstypen kent. Het dorp zelf en de essen liggen op het keileemplateaulandschap van de Hondsrug terwijl ten zuidoosten en zuidwesten van het dorp het voormalige veenlandschap ligt. Het gebied is in geologisch en bodemkundig opzicht nog steeds gevarieerd.

Jaren BP	Geologische tijdschaal	Archeologische perioden	Jaren voor / na Chr.
0	Subatlanticum	Moderne Tijd	
		Nieuwe Tijd	• 1800
		Late Middeleeuwen	• 1500
1000		Volle Middeleeuwen	• 1250
		Vroege Middeleeuwen	• 900
		Laat-Romeinse Tijd	• 450
		Midden-Romeinse Tijd	• 270
2000		Vroeg-Romeinse Tijd	• 70 na Christus • 12 voor Christus
		Late IJzertijd	• 250
		Midden-IJzertijd	• 500
	Vroege IJzertijd	• 800	
3000	Subboreaal	Late Bronstijd	• 1100
		Midden-Bronstijd	
4000		Vroege Bronstijd	• 1800 • 2000
		Laat-Neolithicum	
5000	Atlanticum	Midden-Neolithicum	• 2850
		Vroeg-Neolithicum	• 4200 • 4900 • 5300
6000			
7000	Boreaal	Mesolithicum	
8000			
9000	Preboreaal		
10000			
11700			• 9700

Afb. 3.1 links: Geologische en archeologische tijdsindeling Holoceen.

Afb. 3.2 rechts: Vuurstenen gereedschappen gevonden op de Zuidbarger es.

Afb. 3.3 rechts: hunebedden (rode ster), en grafheuvels (blauw ster) in de gemeente Emmen.

3. De ontginningsgeschiedenis van Zuidbarge en omgeving.

3.1 De voorlopers van het esdorpenlandschap

Vast staat dat het grondgebied van Zuidbarge al in het Mesolithicum, ook Midden-Steentijd genoemd, bewoond is geweest. In het Mesolithicum (9700 – 5300 v. Chr.) trokken namelijk jagers/verzamelaars in het gebied rond. Op de Zuidbarger es zijn vuurstenen gereedschappen uit die periode gevonden (afb. 3.2). In het Midden-Neolithicum werd het gebied rondom Zuidbarge permanent bewoond, en wel door hunebedbouwers (vanaf ca. 3400 – 2800 v. Chr.), ook wel Trechterbekercultuur genoemd.

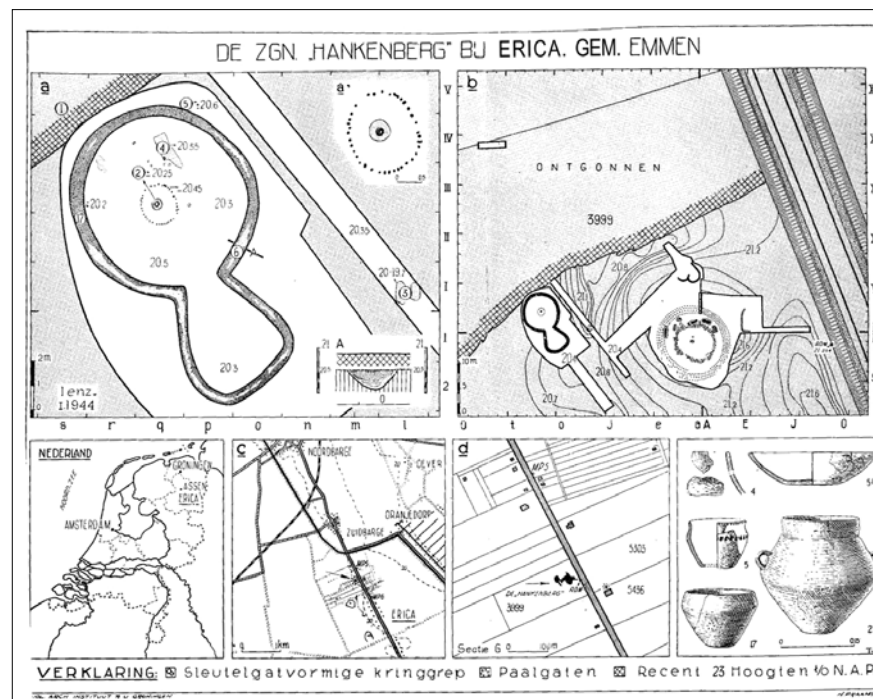
Op dit moment ligt er nog een keten van 52 overgebleven hunebedden op de Hondsrug, waarvan tien in de omgeving van Emmen.¹ Deze hunebedden zijn ten noorden van Zuidbarge gesitueerd namelijk op de Emmer es, in Westenesch, in de Emmerdennen, in de huidige wijk Angelslo en bij Weerdinger, in het Valtherbos (zie afb. 3.3).

De hunebedbouwers kunnen beschouwd worden als de eerste boeren, omdat zij voor het eerst gericht het land gingen ontginnen. De hunebedbouwers verplaatsten zich nog wel regelmatig als de akkers uitgeput raakten. Hun nederzettingen bestonden dus uit een aantal tijdelijke behuizingen waarvan weinig bekend is hoe deze eruit zagen.

Uit pollenonderzoek is gebleken dat de trechterbekers graan verbouwden en geen weilanden hadden. De boeren bedreven een brandcultuur waarbij er steeds een stukje bos werd gekapt en de restanten werden platgebrand. Dit betekent dat door de eeuwen heen de bossen geleidelijk werden teruggedrongen door landbouwgronden terwijl op oude verlaten landbouwgronden weer bos kon ontstaan.

Ook in de eeuwen na de hunebedbouwers hebben mensen van de zogenoemde Enkelgrafcultuur (2800 – 2450 v. Chr.) en de Klokbekercultuur (2400 – 1900 v. Chr.), culturen die hun doden in grafheuvels begroeven, in het gebied gewoond. Naast hunebedden liggen er in het Valtherbos en Emmerdennen namelijk ook (restanten van) grafheuvels. Bovendien is ten westen van de Weerdingerstraat een steenkransheuvel uit het Neolithicum opgegraven. Deze ovale grafheuvel was twee meter hoog en in noord – zuid richting 21m en oost – west 18m breed. Ook is ten oosten van de Weerdingerstraat, vrijwel tegen de voormalige spoorlijn, is bij opgravingen in 1934 en 1941 een

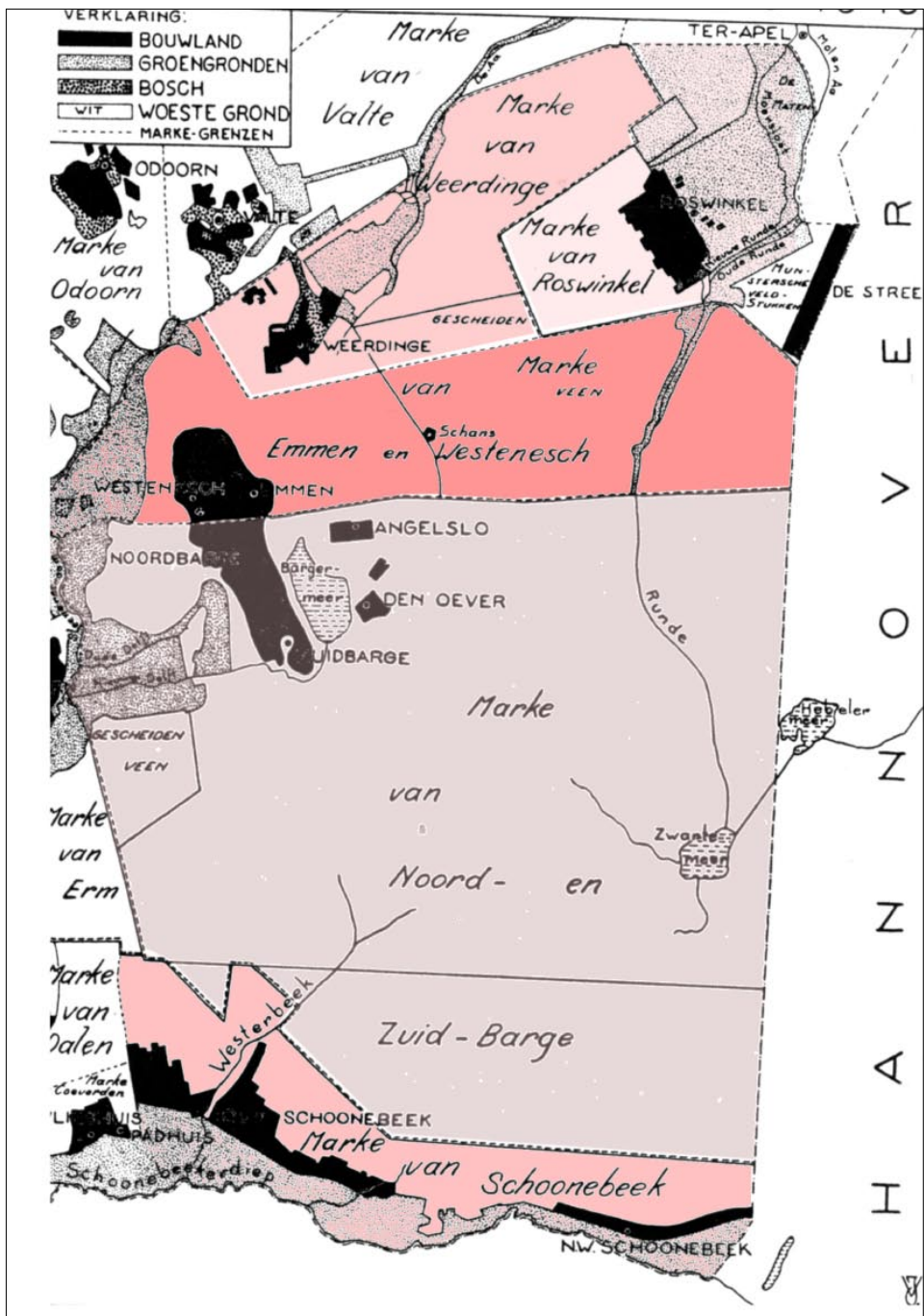
grafheuvel uit de Bronstijd (vanaf 2000 v. Chr.) gevonden. In de Late Bronstijd (1100 – 800 v. Chr.) - Vroege IJzertijd (800 – 500 v. Chr.) is het grafritueel van begraven naar crematie verschoven waarbij de asresten vaak in urnen werden verzameld en ingegraven en bedekt met een laag heuveltje, waaromheen een greppel werd gegraven. Na verloop van tijd ontstonden uitgestrekte urnenvelden. Ten zuiden van Zuidbarge, aan de Ericase straat, lag ook een dergelijk urnenveld onder een heuvel, de Hankenberg genoemd. Uit onderzoek van prof. Giffen in 1946 is gebleken dat de Hankenberg omstreeks 1000 v. Chr. opgeworpen (afb. 3.4).²

Afb. 3.4 De Hankenberg, een urnenveld van het type steen- en paalkransheuvel tussen Zuidbarge en Erica. Zie afbeelding C en D voor de locatie van de Hankenberg.

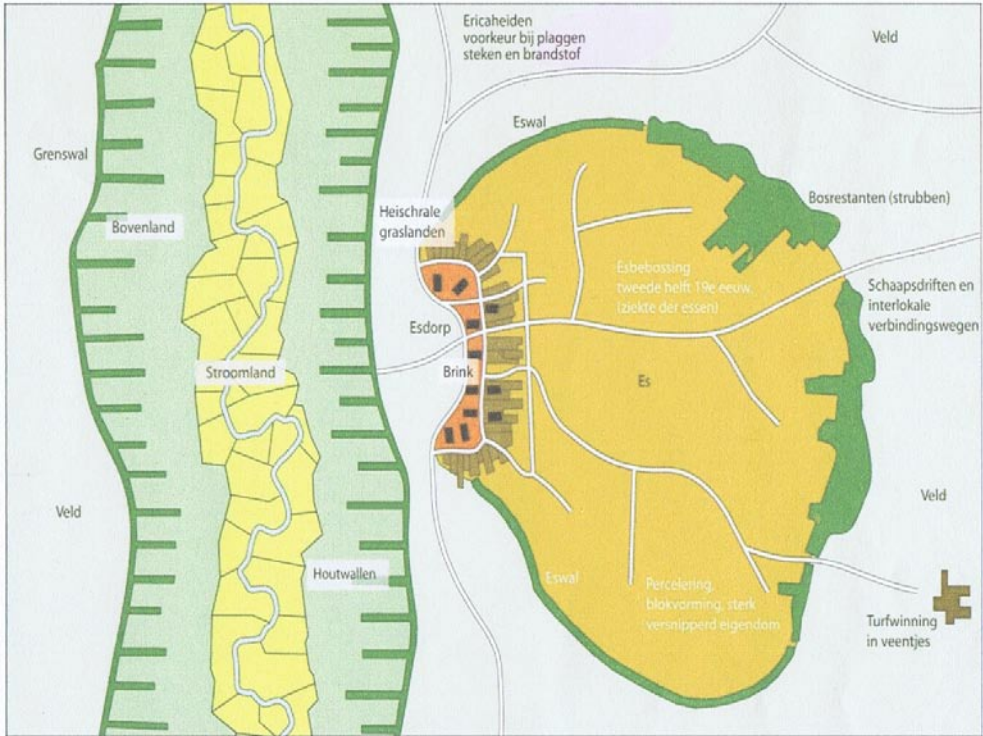
¹ Gerding e.a, 1989, Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe

² Zie voor uitgebreide documentatie Giffen's verslag in NDVA uit 1948.

Afb. 3.5 De markes, dorpsgebieden, binnen de huidige gemeente Emmen rond 1850.

Afb. 3.6 Schematische weergave esdorpenlandschap volgens het 'Drents model'.

In de Bronstijd verbeterde ook het landbouw-gereedschap door de introductie van een primitief soort ploeg, het eergetouw. De oudste vondst van een eergetouw betreft één uit 1600 v. Chr. Mede door de introductie van het eergetouw veranderde het landschap. Waren de akkers voorheen meer rond van vorm, met de introductie van het eergetouw werden ze meer vierkant of rechthoekig. De eerste rechthoekige akkers waren losliggende percelen. Vanaf de Late Bronstijd maar vooral in de IJzertijd en Romeinse tijd groeiden zij aaneen tot een raatstructuur. Deze raatakkers, ook wel celtic fields genoemd, bestonden uit een aaneenschakeling van akkers en bewoningsplekken van circa 40m bij 40m die omzoomd waren door lage wallen. Naast plek voor bewoning waren deze akkers in gebruik als bouwland, weiland of lagen, soms jarenlang, braak. Op basis van opgravingen op de Noordbarger es en de Schimmer es wordt verondersteld dat hier dergelijk celtic fields hebben gelegen. Op de Zuidbarger es zijn geen celtic fields gevonden. Ook in de periode van de celtic fields verplaatste de behuizing nog regelmatig en was van permanente bewoning op één plek nog geen sprake. Vanaf de IJzertijd (vanaf 800 v. Chr.) verbeterde de technische kennis voortdurend en werden betere bemestingsvormen en gereedschappen in gebruik genomen. Dit betekent dat de periode waarin het land braak lag korter werd en de boer niet meer steeds hoefde te verhuizen om bij zijn akkers te wonen. Zo ontstonden rond het begin van onze jaartelling ontstonden de eerste, min of meer permanente, nederzettingen. De landbouw was nog zeer kleinschalig en extensief maar door ontbossing was steeds meer een half open landschap ontstaan. Over de periode Romeinse tijd – Vroege Middeleeuwen is weinig bekend. Mogelijk is het gebied een periode ontvolkt geweest. Pas vanaf de Vroege Middeleeuwen (ca. 800 n. Chr.)

is sprake van permanente bewoning en kwam de behuizing te liggen op de plaats waar nu Zuidbarge ligt. Wanneer Zuidbarge precies is ontstaan is niet bekend. De plaatsnaam Zuidbarge wordt als Zuuberghe (Zweberghe) voor het eerst schriftelijk in een oorkonde van 5 mei 1362 vermeld.³

De conclusie is dat de omgeving van Zuidbarge een bewoningsgeschiedenis kent vanaf de vroege Prehistorie. Dit betekent dat het gebied waarschijnlijk al deels was ontbost op het moment dat vanaf de negende eeuw de inrichting ontstond van het cultuurlandschap dat we tegenwoordig het esdorpenlandschap noemen.

3.2 Het esdorpenlandschap van Zuidbarge

Het esdorpenlandschap werd en wordt door zowel de wetenschap als toeristische sector vaak als een tijdloos landschap weergegeven met idyllische dorpjes in het groen en grote uitgestrekte paarse heidevelden met schaapskuddes. Samengevat ziet het esdorpenlandschap volgens dit romantische beeld, ook wel het 'Drents model' genoemd, er als volgt uit (afb. 3.5). Het esdorp ligt op de overgang van het lager gelegen beekdal en de wat hoger gelegen gronden. Het dorp bestaat uit een zwerm boerderijen met daar tussen open ruimten en de brink(en). De beplanting op de brinken, op erven en langs perceelsgrenzen geven het een groen karakter. Vanuit het dorp lopen wegen naar de es, de velden en omringende dorpen. De es, het akkercomplex, ligt vlak bij het dorp, kent een smalle strookverkaveling en is vaak van de omringende heide gescheiden door een houtwal of bos(strook)je. De laagste delen van de beekdalen zijn ingericht als hooilanden die eenmaal per jaar worden gemaaid. Greppels zorgen voor de afwatering. De weilanden liggen op de wat hogere gronden van het beekdal.

Hier graast 's zomers het vee. Als veekering zijn hier houtwallen aangelegd. De heidevelden, het veen en het bos zijn in gebruik als weidegronden voor de schapen en leveren hout, plaggen en/of brandstof. Het dorp, de es en de groenlanden maken ongeveer 20% uit van het dorpsgebied, de heidevelden de overige 80%. In loop van de Middeleeuwen is een vorm van bestuur, de marken, ontstaan. De marke regelt het gebruik van de ongecultiveerde gronden buiten de es. De boeren die de grond op de es bezaten waren de zogenoemde gewaardeelden of eigenerfden en vormden samen de marke. De marke regelt ook zaken als straatonderhoud in het dorp, oogstvolgorde en de markt. De marke heeft de wei- en hooilanden, de heidevelden, de bossen en het veen in gemeenschappelijk bezit. In verhouding tot de oppervlakte grond die een markegenoot op de es in bezit had, het zogenoemde waardeel, had hij rechten tot turfsteken, zand halen, vee laten grazen op de groenlanden en heide etc in de gemeenschappelijke marke gronden. De schaapskudde, die bestond uit de schapen van de afzonderlijke boeren, werd door de schaapsherder dagelijks naar en van de heidevelden gebracht. De niet-eigenerfden, waaronder keuters en knechten, hadden weinig te vertellen in de marke.

Onderzoek door vooral Spek heeft aangetoond dat dit zogenaamde 'Drents model' is gebaseerd op de situatie zoals de aanwezig was eind negentiende eeuw.⁴ Hierbij veronderstelt het model dat de landschappelijke eenheden het esdorp, de es, het beekdal, de bossen en de heidevelden een functionele samenhang hadden en dat het landschap tussen de Volle Middeleeuwen en negentiende eeuw niet essentieel is veranderd. Volgens Spek is het Drentse esdorpenlandschap veel dynamischer en ruimtelijk gevarieerder dan in het model wordt verondersteld. Ieder landschappelijke eenheid van

³ Reuvekamp, 2011, pag. 17.

⁴ Spek, 2004, Het Drentse esdorpenlandschap.

Afb. 3.7 Chromotopografische kaart van de Marke van Noord- en Zuidbarge rond 1900

rode stippelijjn = markegrens

het esdorpenlandschap heeft een eigen dynamiek en is in een andere periode ontstaan en ontwikkeld. Ook (de historie van) het esdorpenlandschap van Zuidbarga is dynamischer en gevarieerder. In het navolgende zal kort worden ingegaan op ontwikkeling de verschillende landschappelijke eenheden rondom Zuidbarga tot de negentiende eeuw. In de eerste helft van de negentiende eeuw veranderde er veel. De marke, het dorpsgebied, transformeerde van deels privé maar grotendeels gemeenschappelijk bezit naar volledig privaat eigendom. Dit onder invloed van een Franse wet uit 1809, het Koninklijk Besluit uit 1837 en de markewet uit 1886 die geboden dat de gemeenschappelijke gronden dienden te worden verdeeld. Tegelijkertijd werden rond 1825 voor het eerst kadastrale kaarten ten behoeve van grondbelastingen geïntroduceerd. Dit betekent dat van Zuidbarga en omgeving rond 1832 voor het eerst kadastrale kaarten op schaal beschikbaar kwamen waarop de ruimtelijke structuur is verbeeld. De ruimtelijke structuur vanaf het begin van de negentiende eeuw zal dan ook in hoofdstuk vier uitgebreid aan bod komen.

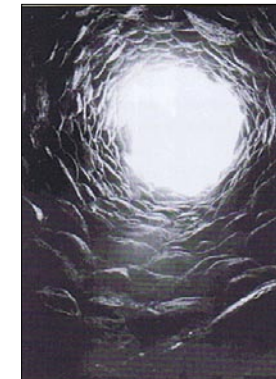
Het esdorp en de marke

Zuidbarga vormde tezamen met het esdorp Noordbarga en de esgehuchten Den Oever en Angelslo de marke van Noord- en Zuidbarga (afb. 3.6). De marke van Noord- en Zuidbarga was in oppervlakte de grootste van Drenthe. De eigenerfden van de marke van Noord- en Zuidbarga hadden samen 25 waardelen. Niet alle eigenerfden hadden een vol waardeel. Zo had in 1654 niemand in Zuidbarga een vol waardeel en hadden veertien personen een gedeelte van een waardeel. In datzelfde jaar hadden in Noordbarga negen personen een vol waardeel of meer. Hier hadden twintig personen een waardeel variërend van een $\frac{1}{4}$ tot $1\frac{1}{2}$

waardeel.⁵ De eigenaren van Angelso hadden twee waardelen.⁶ Het aantal waardelen van bewoners van Den Oever is niet bekend. In 1654 werd een vol waardeel geschat op 2000,- Carolusgulden.⁷ Ten tijde van de scheiding en verdeling van het Barger-Westerveen in 1861 was een waardeel f 20.000,- waard.⁸ Halverwege de negentiende eeuw was het bezit zodanig versnipperd dat een waardeel was onderverdeeld in 32 koeweiden. Dit betekent dat het totaal 800 koeweiden omvatte. Hierbij kon een eigenerfde ook slechts een gedeelte van een koeweide bezitten. Ook kon een groep, vaak familie, samen een aantal koeweiden hebben.

Zoals gezegd wordt naam Zuidbarga voor het eerst genoemd in een oorkonde uit 1362. In 1445 bestond het dorp uit 11 erven. Hoe Zuidbarga zich in de Middeleeuwen heeft ontwikkeld is niet bekend. Van belang voor de geschiedenis van Zuidbarga is dat de provincie Drenthe, Overijssel en de stad Groningen in 1024 (bevestigd in 1046) door koning Hendrik III als leengoed aan de bisschop van Utrecht werd gesteld. In de periode 1024 - 1528 bezat de bisschop als rijksvors dus ook wereldlijke macht. De bisschop leende vervolgens de landerijen en erven weer uit aan de lokale adel. In Zuidbarga waren twee erven leengoederen van de bisschop van Utrecht waren. Dit waren het Germingegoed en Steningegoed (afb. 3.9 op pag. 16). Het Germingegoed lag tussen de huidige Halvemaanweg twee en drie. In 1717 werd de nieuwe boerderij Halvemaanweg drie gebouwd. Deze werd Nijegarming genoemd en staat tot op de dag van vandaag nog op dezelfde plaats. Het Steningegoed lag aan de oostzijde van Zuidbarga. Waarschijnlijk hebben de hierna genoemde archeologische vondsten deel uitgemaakt van het Steningegoed. In 1985 werd tijdens werkzaamheden in de tuin van huis

aan de Rietlandenstraat tien een keienconstructie aangetroffen.⁹ Op basis van archeologisch onderzoek door de Stichting Archeologie en Monument bleek dat het een waterput was met een buitendiameter van 3,5 m, met een zwartgekleurde kern van 1,2 m (afb. 3.8). De put was geheel opgebouwd uit op elkaar gestapelde veldkeien met een diepte van 4,5 m. Op de bodem van de put werden restanten inheems aardewerk (kogelpotaardewerk), steelpannen, een weefgewicht, een ploegschaar en enkele brokstukken van een maalsteen. Op visvangst uit het Bargermeer wees een opgerold stukje lood dat vermoedelijk als netverzwaren heeft gediend. Op basis van vooral het gevonden aardewerk dateert de put waarschijnlijk uit de elfde of twaalfde eeuw. Naast deze put van veldkeien werd nog een put gemaakt van hout gevonden.

Afb. 3.8 Veldkeienput gevonden aan de Rietlandenstraat 10.

Behalve deze twee putten werd ook een keienconstructie opgegraven die de fundering bleek van een zogenoemde spieker. Een spieker is een losstaande graanopslagplaats uit de Middeleeuwen. Hoewel de bisschop van Utrecht omstreeks 1528 al zijn bezittingen moest afstaan aan de wereldlijke macht, wordt pas in 1795 met de komst van de

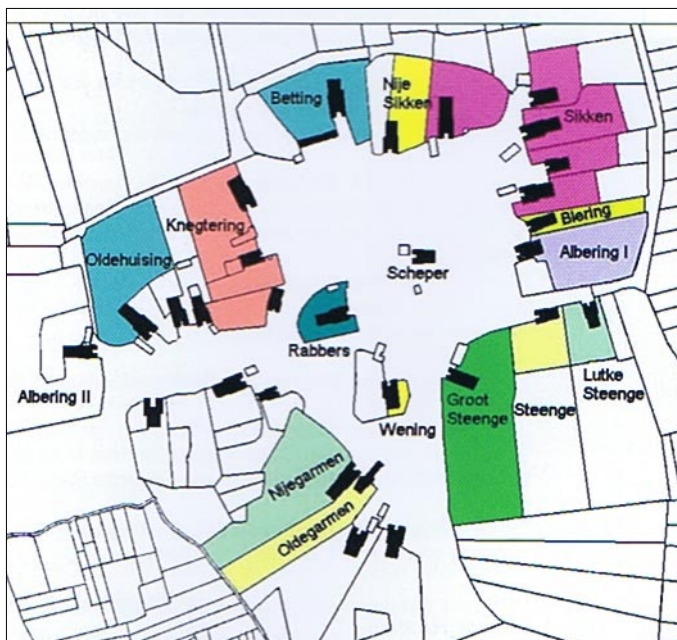
⁵ www.historisch-emma.nl/historie/his1650.htm. Deze website is inmiddels opgeheven.

⁶ Zie voor een uitgebreide analyse van Angelslo; Withaar 2008.

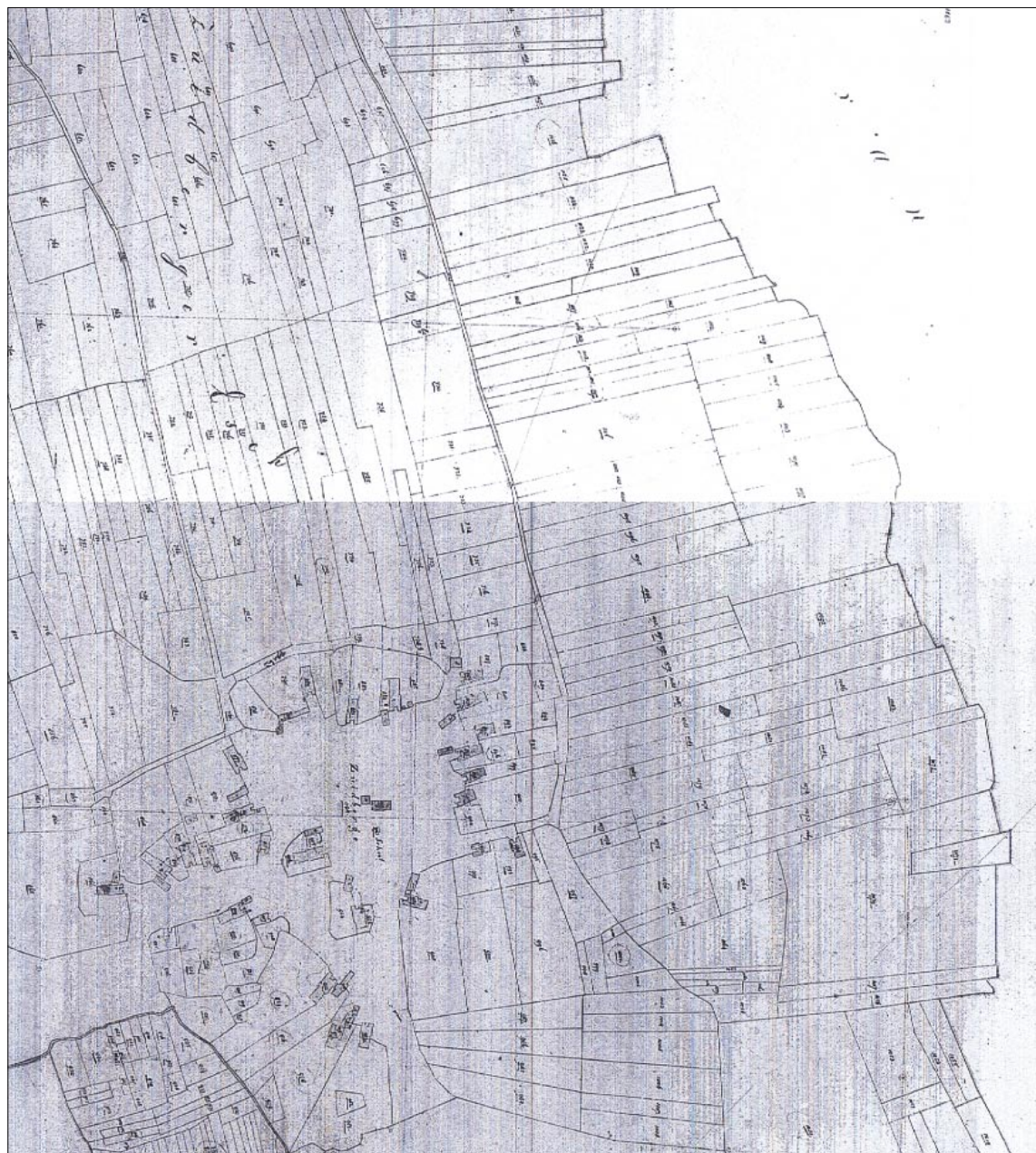
⁷ Garmin in NDVA, 1955, pag. 163.

⁸ Drents Archief, toegang 0574, inventarisnummer 10, pag. 9.

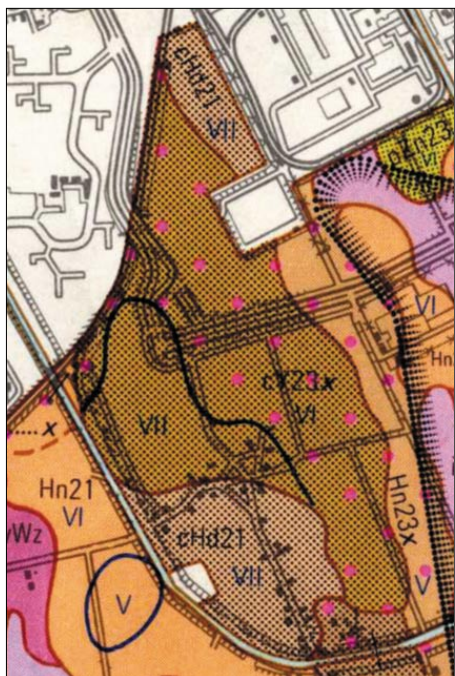
⁹ Reuvekamp, 2011, pag. 25 en 26.

Afb. 3.9 boven:
Erfnamen uit 1807
geprojecteerd op de
kadastrale kaart van
1832.

Afb. 3.10 Verkavelingsstructuur in 1832 in het dorp zelf en de es ten oosten en noorden van het dorp.

Afb. 3.11 de
verschillende
podzolgronden
op de es van
Zuidbarge.

Fransen alle bezittingen aan de boeren verkocht. De voor het hele land geldende staatsregeling van 1798 artikel 25 schreef voor: "Alle Regten of Verplichtingen, hoe ook genoemd, uit het Leenstelsel of Leenregt afkomstig, worden, met alle gevolgen van dien, als strijdig met der Burgeren gelijkheid en vrijheid voor altijd vervallen verklaard".¹⁰

Naast de twee leengoederen zijn ook vier erven in eigendom geweest van het Klooster Ter Apel. Rond 1500 werden namelijk vier erven die in die tijd vervallen of ongebruikt (woest) waren, verkocht aan het Klooster Ter Apel. In die tijd had de bevolking erg te leiden onder de lasten van oorlogen en plunderingen en roof van rondtrekkende krijgsvonden. Mogelijk was er nog een vijfde erf in het bezit van het klooster omdat Wrensinge of Weninge in de archieven van het klooster wordt vermeld.¹¹ In 1598 zijn de erven van het klooster door Stadhouders Willem Lodewijk geconfisceerd en aan de wereldlijke machthebbers overgedragen. De bezittingen van het Klooster Ter Apel werden voor 50% aan de Landschap Drenthe en voor 50% aan de stad Groningen toebedeeld. In 1645 zijn Lambert Bettinge, Jan Bleeringe, Harmen Olden Sickinge en Steven Knegtering meiers (pachters) van het klooster (afb. 3.7). Tot 1677 zijn de erven in gemeenschappelijk bezit van Drenthe en Groningen. In dat jaar worden de erven daadwerkelijk verdeeld onder beide partijen en worden de erven Betting, Knegtering, Oldenhusing en Rabbers eigendom van Drenthe. In 1750 worden deze erven aan de bewoners onder beklemming verkocht. Dit betekent dat het recht op erfpacht werd verkocht. Pas in 1807 worden deze beklemmingen afgekocht en zijn de erven niet meer belast.

De conclusie is dat begin negentiende eeuw er geen leengoederen of erven van het klooster/Drenthe in Zuidbarga meer waren.

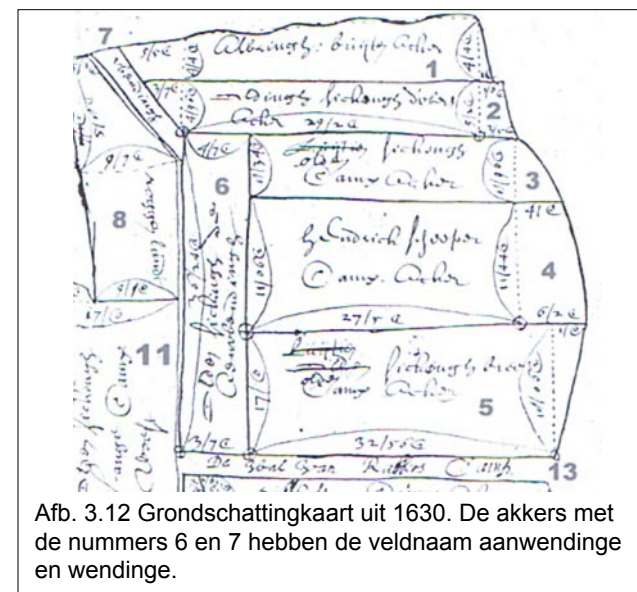
De es

Zuidbarga beschikte over een deel van de es, het akkercomplex, gelegen tussen het dorp en Noordbarga. De kadastrale kaart van 1832 noemt het gehele akkercomplex tussen de dorpen Noord- en Zuidbarga 'Noord- en Zuidbarger esch'. In tegenstelling tot de heidegronden en het veen die in gemeenschappelijk bezit waren, zijn de akkers op de es in privaat eigendom. Essen bestonden uit zodanig smalle en kleine perceeltjes dat deze door cartografen moeilijk in kaart konden worden gebracht. Reden waarom essen op topografische kaart als één geheel (wit) worden weergegeven (afb. 3.7). De verkavelingstructuur van essen is alleen te zien op grondschattingkaarten uit 1630 of op kadastrale kaarten die vanaf rond 1830 zijn gemaakt.

Essen kunnen een hogere ligging hebben door de aardkundige ondergrond, bijvoorbeeld door een hogere ligging ten opzichte van een aanpalend lager gelegen beekdal. Daarnaast kan een hogere ligging ook zijn ontstaan door menselijk ingrijpen. Door het, soms eeuwenlang, opwerpen van mest is de karakteristieke bolling van de es ontstaan. De bouwlanden werden bemest met schapenmest en, vooral vanaf de 2^e helft van de 17^e eeuw, mest vermengd met heiplaggen verkregen uit de zogenaamde potstal. De schapen werden geweid op de heide. Om voldoende mest te verkrijgen voor de es was een areaal heide nodig in een verhouding 1 : 7 tot 1 : 10. Dit betekent dat voor 1 hectare es 7 a 10 hectare heide noodzakelijk was voor plaggen en beweiding van de schapen. Afhankelijk van de dikte van het humushoudende bovendeck kent de bodemkaart verschillende 'esgronden'. Gronden met een meer dan 50cm dik humushoudend dek, de zogenaamde enkeerdgronden, zijn in de gemeente Emmen niet aanwezig. De esgronden van Noord- en Zuidbarga zijn zogenaamde looppodzolgronden (code

cY23x op de kaart) of kamppodzolgronden (cHd21) beide met een matig dik humushoudend dek tussen de 30 – 50cm (afb. 3.8).¹²

Technische verbeteringen hebben tot uitbreiding van de esgronden en veranderende wijze van verkaveling geleid. Hierbij is vooral de keerploeg, die in de loop van de Middeleeuwen het eergetouw verving, van belang. De keerploeg keerde en verkruiemde de bodem waardoor boeren ook hoger gelegen gronden konden ontginnen. Omdat de keerploeg zwaarder was en daarmee lastig was te draaien ontstond zo een langgerekte smalle verkaveling. Op de kopse kant van de percelen keerde men de ploeg. Dergelijke percelen hebben vaak de veldnaam 'wending' (afb. 3. 12).

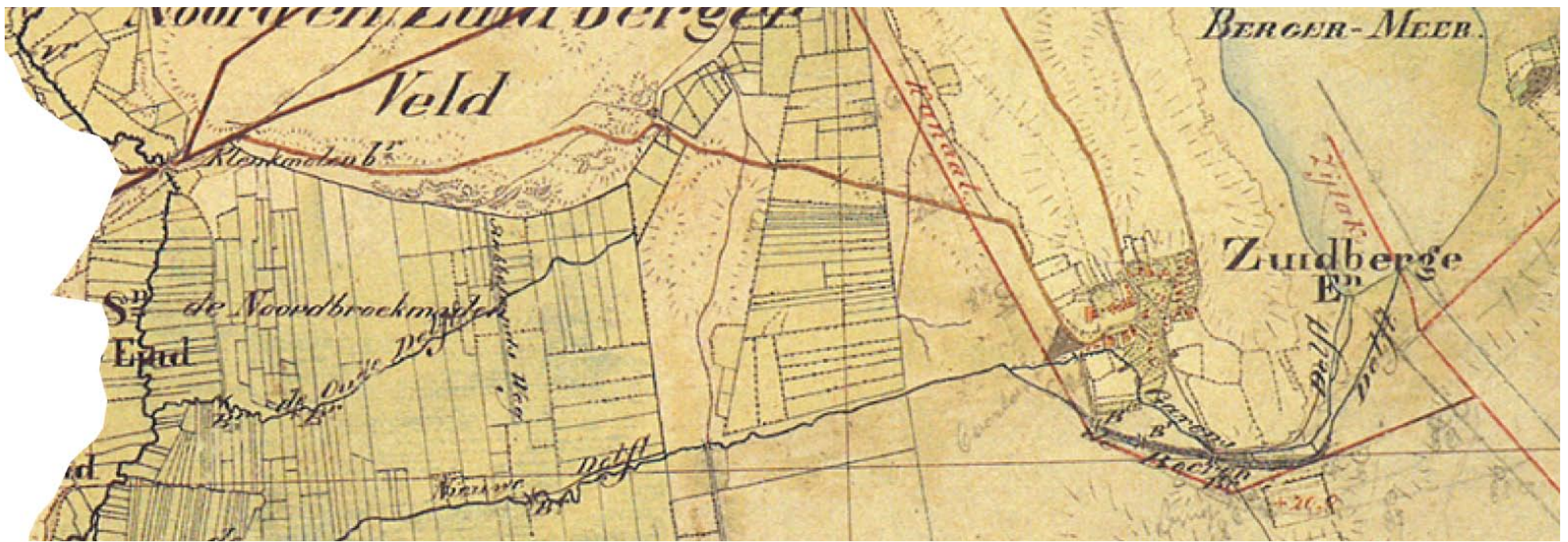
Afb. 3.12 Grondschattingkaart uit 1630. De akkers met de nummers 6 en 7 hebben de veldnaam aanwendinge en wendinge.

De strookverkaveling wijkt af van de ronde en vierkante akkers uit eerdere periodes. De kadastrale kaarten uit 1832 en 1880 geven het verschil vaak

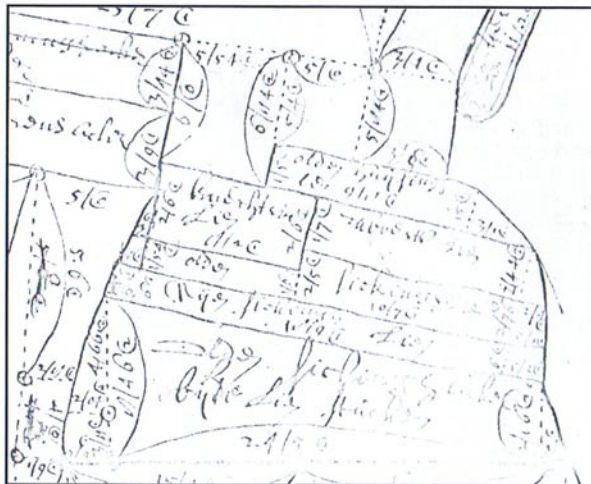
¹⁰ Reuvekamp, 2011, pag. 22.

¹¹ Reuvekamp, 2011, pag. 28.

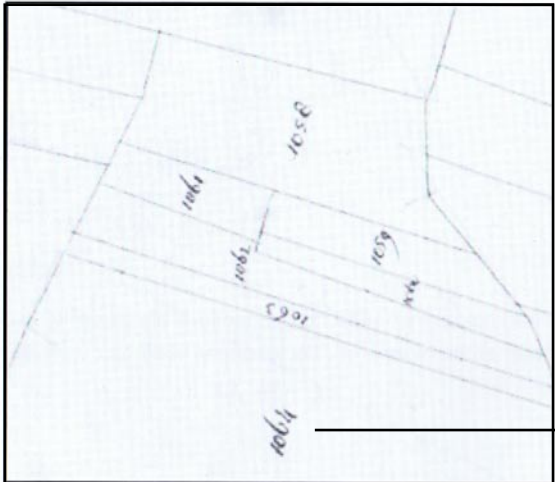
¹² De verschillen tussen deze drie podzolgronden zijn gebaseerd op verschillen in de aard van de humus en/of hydromorfe kenmerken.

Afb. 3.13 Boven: De groenlanden met de Oude en Nieuwe Delft ten westen van Zuidbarge rond 1850. Het Oraanjekanaal staat als rode lijn ingetekend op de kaart maar was nog niet aangelegd. Het Bergermeer is nog aanwezig. Houtwallen zijn de lijnen met puntjes op de kaart.

Olde huijsinge Lien
 Knegteringe Lien | Rabbers Lien
 Olde Sickinge Lien
 Nije Sickinge Lien
 Olde Sickinge bij de Lien stucken

1058 Lucas & Jan Rabbers
 1061 Frederik Knegtering | 1059 Willem Huizing
 1062 Jan Sikken | 1060 Jan Lammerts Blering
 1063 Wed Hendrik Sikken
 1064 Klaas Olde Sikken

nummers = kadastraal perceelnummers

Afb. 3.14 Vergelijking percelen en eigenaren tussen 1630 (links) en 1832 (rechts).

goed weer tussen de rechthoekige percelen direct grenzend aan de boerderijen en het dorp en de langwerpige smalle stroken op de es (afb. 3.10).

Wanneer echter de grondbeschattingskaart uit 1630 van een gedeelte van de es wordt vergeleken met de kadastrale kaart uit 1832 dan is in deze periode weinig veranderd aan zowel de percelen als de eigenaren (afb. 3.11). De vorm van de percelen uit 1630 is op de kaart van 1832 nog herkenbaar. Ook zijn de percelen in 1832 nog voornamelijk in handen van dezelfde families.¹³ Op basis van de veldnamen 'aanwendinge' en 'wendinge' kan de conclusie worden getrokken dat deze akkers na het in gebruik nemen van de keerploeg zijn ontstaan. De conclusie is dan ook de uitbreiding van de esgronden bij Zuidbarge al in de periode vóór 1630 heeft plaats gevonden.

De groenlanden

In tegenstelling tot het 'Drents model' waarin de groenlanden vanaf de Middeleeuwen bestaan uit verkavelde wei- en hooilanden waren de groenlanden van de meeste Drentse dorpen en ook die van Zuidbarge in de Middeleeuwen nog gemeenschappelijk bezit en niet verkaveld. Ze werden in de Middeleeuwen namelijk begraaasd door dorpskudden en bestonden afwisselend uit graslanden, struwelen en bos. Wel werd actief ingegrepen in de waterhuishouding bijvoorbeeld om de hooilanden met het mineraalrijke water te bevoeien. Het merendeel van de groenlanden zijn in de eerste helft van de zeventiende eeuw gescheiden en verdeeld onder de markegenoten. De verkaveling en houtwallen zoals bekend op topografische kaarten zijn dan ook nadien ontstaan (afb. 3.13).

De groenlanden van de marke van Noord- en Zuidbarge lagen oorspronkelijk zowel ten westen

van het dorp bij de Oude en de Nieuwe Delft en de Slenerstroom als ten oosten langs het veenbeekje De Runde. De Nieuwe Delft zorgde via de Garrink (of Garming) Delft en Boeren Delft voor de afwatering van het Barger-Meer. De Garrink Delft liep ten zuiden van de huidige Rietlandenstraat.

De Runde, die zijn oorsprong had in het Zwarte meer, werden de weidegronden gemeenschappelijk gebruikt met Duitse boeren (compascuum). De natte omstandigheden in alle groenlanden leidde tot een zeer smalle strookverkaveling om zo het water voldoende te kunnen afvoeren. De natste delen van de groenlanden kenden geen houtwallen. Hiervoor was het gewoon te nat. Deze waren in gebruik als hooiland. Alleen op de wat drogere, hogere, gronden waren houtwallen als veekering gepland. Hier graasde ook het vee.

In de zeventiende eeuw werd ook de veeteelt belangrijker dan voorheen. Uit de grondbeschattingsregisters van 1630 kan een groot tekort aan groenlanden worden afgeleid.¹⁴ In de marke van Noord- en Zuidbarge werd het beste groenland, het stroonland, namelijk getaxeerd op 330 Carolusgulden per hectare, terwijl het bouwland op de es slechts 147 Carolusgulden per hectare waard was. Het beste groenland lag aan de bovenloop van de Slenerstroom, waar de winterse overstromingen voor een natuurlijke bemesting zorgden. Het overgangsgebied tussen stroomland en de hoger gelegen heidevelden overstroomde niet en was dus minder waard.

Het areaal groenland werd rond 1853 sterk uitgebreid nadat het Barger-Meer ten tijde van de aanleg van het Oranjekanaal en de verveningen rond 1853 werd drooggelegd. Na de drooglegging werd dit gebied in eerste instantie ook in gebruik genomen als weiland. tegenwoordig is het een bedrijfsterrein.

De conclusie is dat de op de kaart van 1900 weergegeven verkavelde hooi- en weilanden dus niet uit de begintijd van het esdorp, de Middeleeuwen, stammen maar pas in de eerste helft van de zeventiende eeuw zijn ontstaan. De weidegronden op het voormalige Bargermeer zijn zelfs pas in de tweede helft van de negentiende eeuw ontstaan.

De woeste gronden; heide, bos en veen

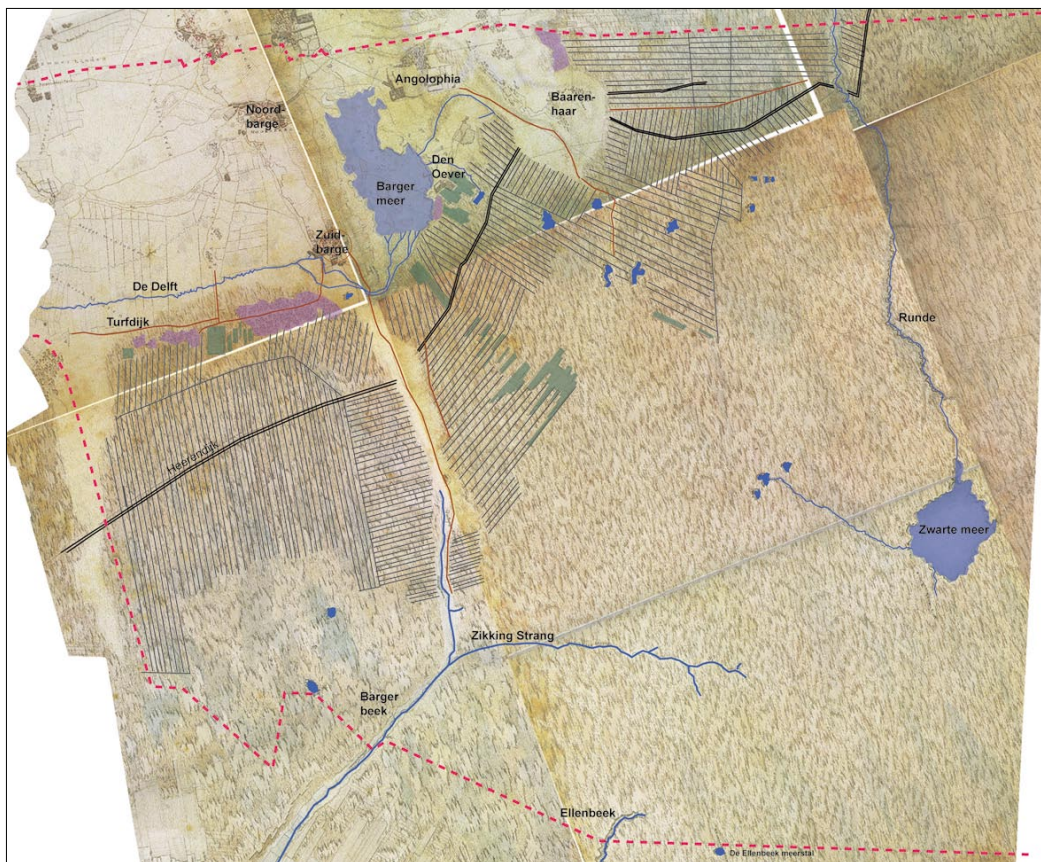
In tegenstelling tot veel andere Drentse esdorpen, en het model, had de marke van Noord- en Zuidbarge een relatief beperkt areaal heide (zie kaart op pag. 14). Ten westen van het dorp lag een heidegebied, *Noord- en Zuidbarger veld* genoemd. Daarnaast lag het *Oosterveld* bij Angelslo en Den Oever. Vanaf 1900 is begonnen met het ontginnen van de heidevelden tot bouw- of weiland en (productie)bos. Zo is in het kader van de werkverschaffing in de jaren dertig van de vorige eeuw het Noordbargerbos op het voormalige heideveld ontstaan. Het gebied bij Den Oever en Angelslo is via bouwland getransformeerd naar voornamelijk bedrijfsterrein, stadwijk en het dorp Barger-Oosterveld

Het veengebied maakte het grootste deel uit van de marke van Noord- en Zuidbarge. Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw tot het begin van de twintigste eeuw werd het hoogveen van de marke gebruikt voor de boekweitteelt. Hierbij werden greppels gegraven op het veen en werd vervolgens het veen verbrand om zo mineralen vrij te laten komen voor de boekweitteelt. De Hottinger-atlas uit 1774 – 1794 geeft de gegraven greppels goed weer op de kaart (afb. 3.15 op pag. 20). Met het droger worden van het veen nam na 1880 de roggeteelt op het veen sterk toe.

Rond 1845 nam de belangstelling voor het ontsluiten van deze uitgestrekte venen richting afzetmarkten toe. In 1850 verkreeg Van Holthe tot Echten c.s.

¹³ Zie voor een vergelijking van de gehele es: Reuvekamp, 2011, pag. 36 – 43.

¹⁴ Gerding e.a., 1989, pag. 46.

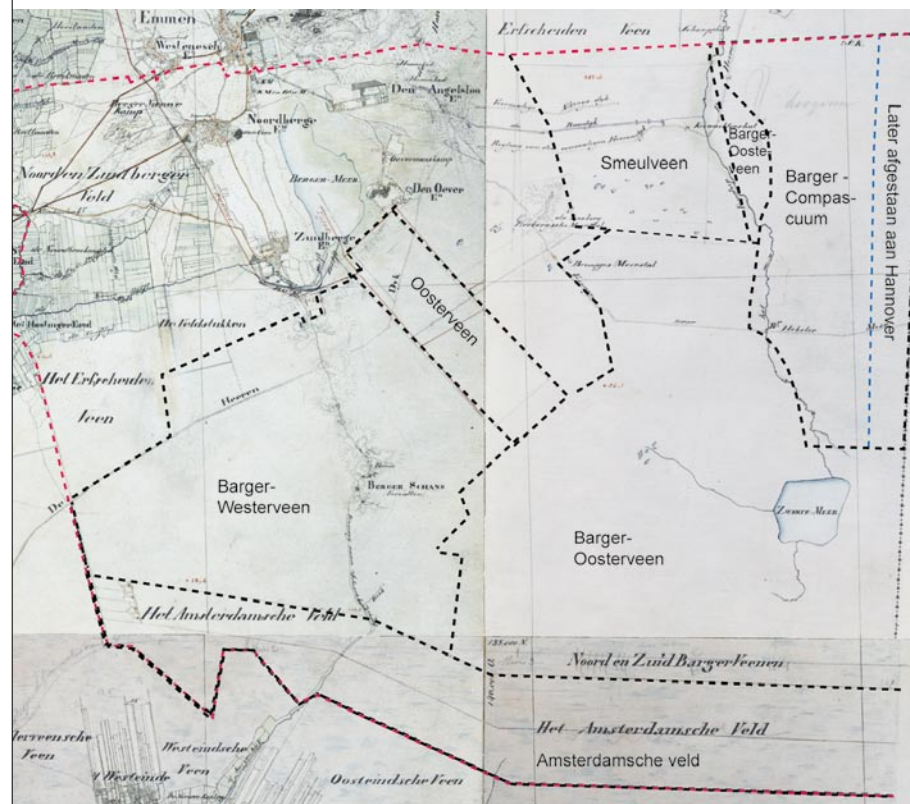

Afb. 3.15 Hottinger atlas rond 1790

- Verkavelingsstructuur
- Akkers met vergelijkbare verkavelingsstructuur als op essen
- Veenputten
- Leidijken
- Veenwegen

Rode stippellijn = grens marke Noord- en Zuidbarge

Afb. 3.16 De grenzen en namen van de verschillende veenkoloniën ge-projecteerd op de Topografische Militaire Kaart uit 1850.

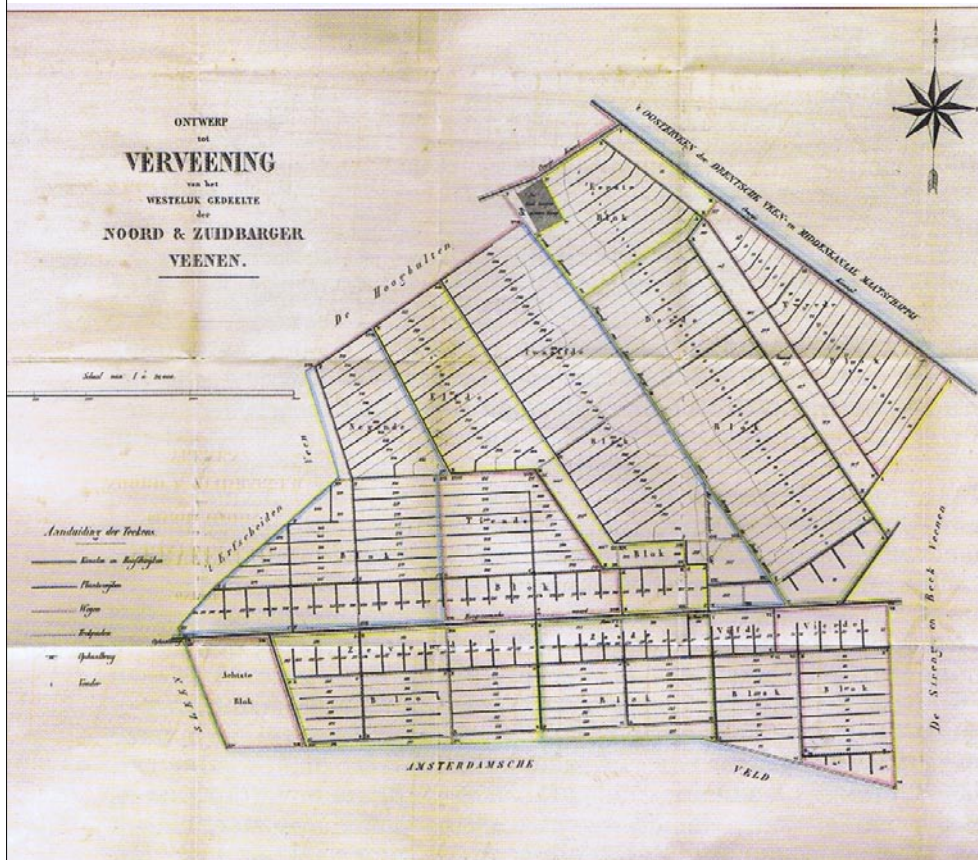
een concessie voor de aanleg van een kanaal, de Verlengde Hoogeveense Vaart, richting de Bargerven. Zij richtten de Drentsche Kanaal Maatschappij (DKM) op. De markegenoten sloten in 1851 een overeenkomst met de DKM over het graven het de Verlengde Hoogeveense Vaart in hun venen.¹⁵ Een tweede groep rondom Jasper Klijn c.s. vroeg en verkreeg in 1852 een concessie voor

het graven van wat later het Oranjekanaal zou heten. Zij richtten de Drentsche Veen- en Middenkanaal Maatschappij (DVMKM) op.

Klijn c.s. hadden van de markegenoten ook twee veengebieden gekocht, namelijk het Smeulveen van 972 hectare en het Oosterveen van 528 hectare (afb. 3.16). De in totaal 1500 hectare in de marke van

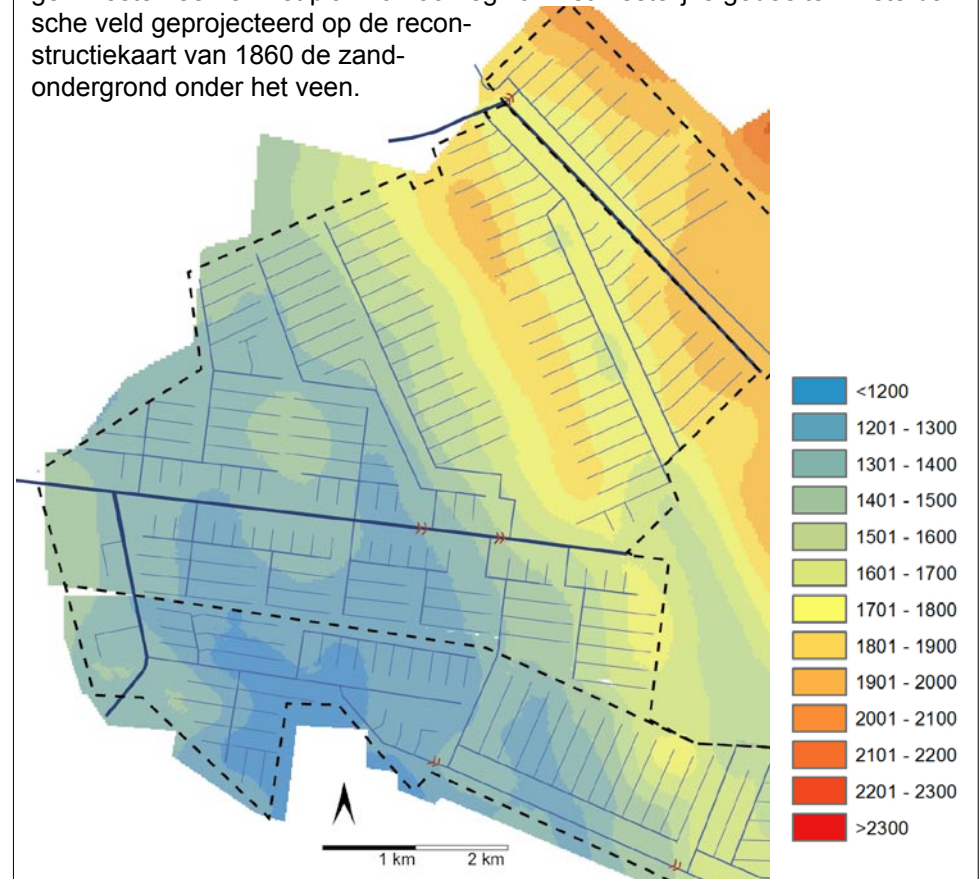
Noord- en Zuidbarge hadden ze voor slechts f 30,- per hectare gekocht omdat de marke een groot belang had bij een kanaal naar haar venen ten oosten van de Hondsrug. Doel van de initiatiefnemers was de venen later tegen een hogere prijs te verkopen of, indien nodig, voor eigen rekening te exploiteren.¹⁶ Op het moment dat vaststond dat de Bargerven

Afb. 3.17 Voorbeeld van kaart behorend bij het Ontwerp tot verveening, ook Plan van (veen)aanleg genoemd. Hier de kaart van het Barger-Westerveen

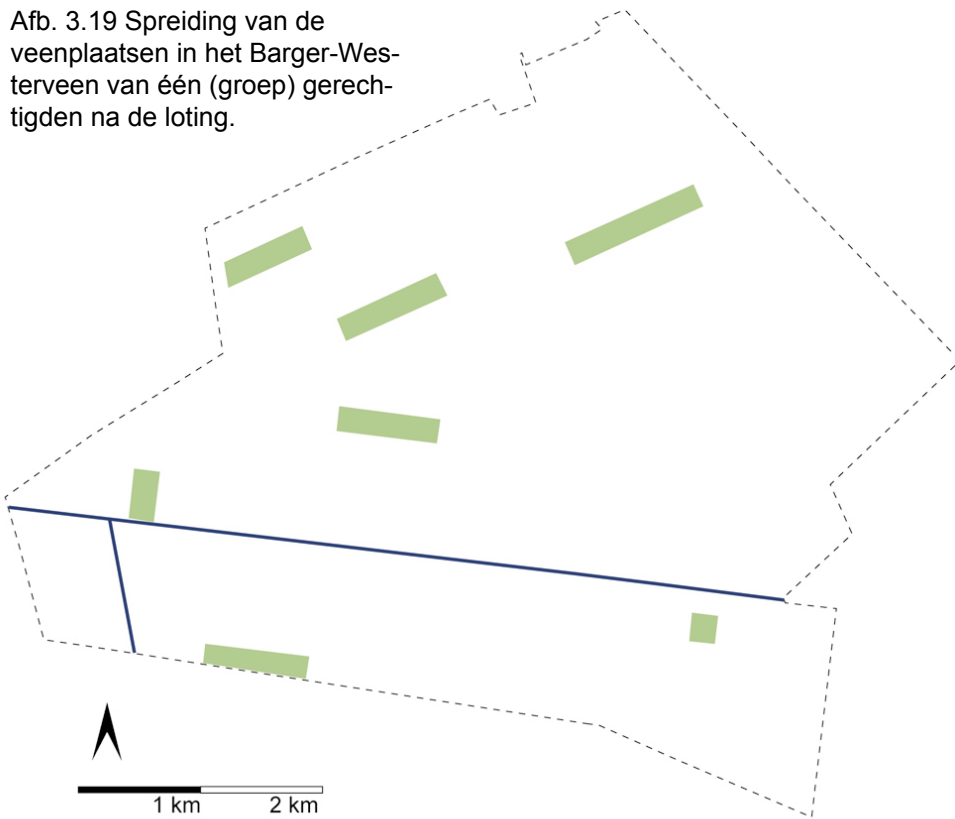
¹⁵ Zie voor een uitgebreide beschrijving van de gang van zaken rondom de kanaalaanleg en verveening: Scholtens, 2017.

Afb. 3.18 De afwateringsstructuur uit het Ontwerp tot verveening van het Barger-Westerveen en het plan van aanleg van het westelijke gedeelte Amsterdamsche veld geprojecteerd op de reconstructiekaart van 1860 de zand-ondergrond onder het veen.

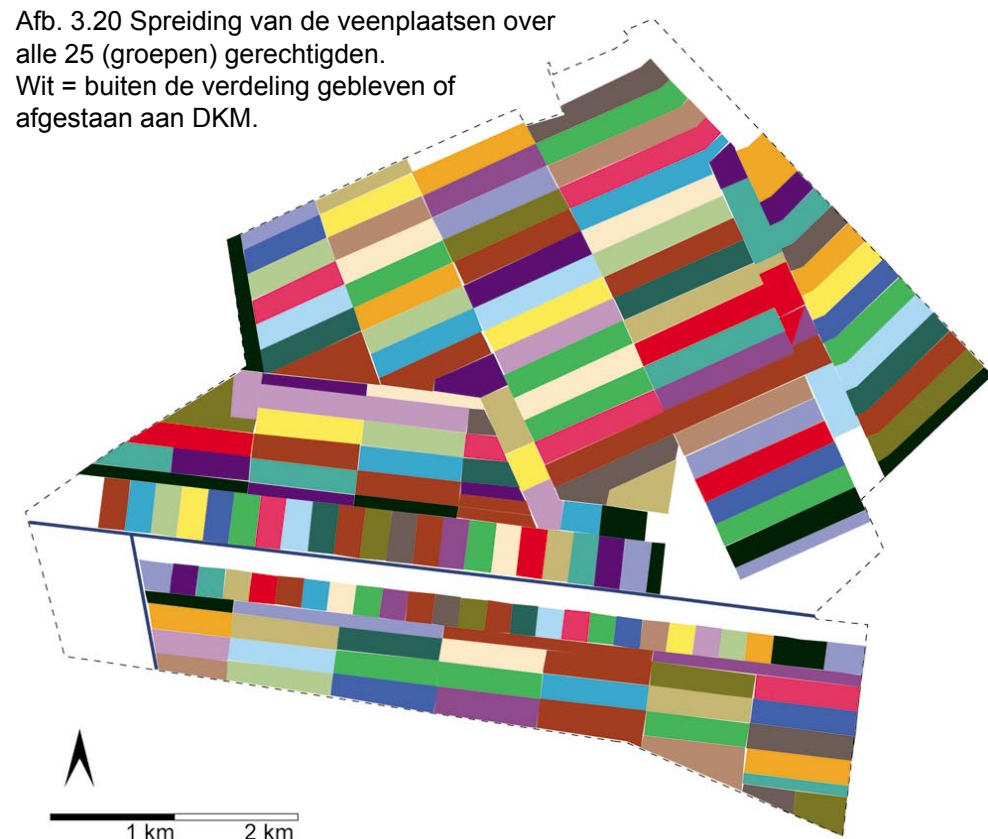
¹⁶ Drents Archief: toegang 0208, Archief Jasper Klijn en Compagnie, Inventarisnummer 6, Plan tot oprichting.

Afb. 3.19 Spreiding van de veenplaatsen in het Barger-Westerveen van één (groep) gerechtigden na de loting.

Blauwe lijn = Kanaallijn van Verlengde Hoogeveense Vaart en Zijtak.
Stippellijn = grens veenkolonie Barger-Westerveen.

Afb. 3.20 Spreiding van de veenplaatsen over alle 25 (groepen) gerechtigden. Wit = buiten de verdeling gebleven of afgestaan aan DKM.

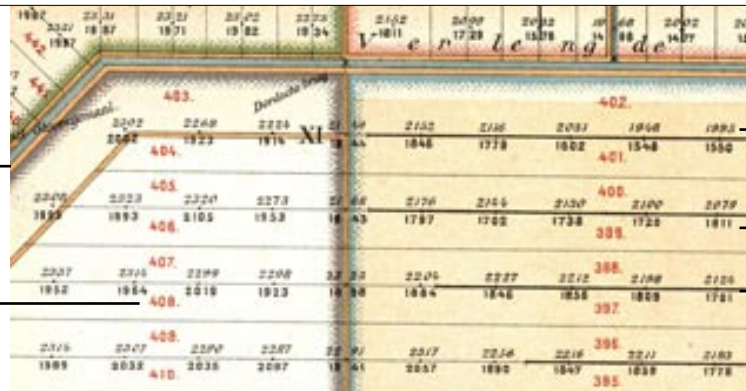

Iedere (groep) gerechtigden heeft een andere kleur. Indien een gerechtigde meer waarden had, heeft deze dezelfde kleur gekregen

Afb. 3.21 Detail van een waterpassing- en veenboringenkaart zoals die werden gemaakt ten behoeve van het plan van aanleg.

Blauwe lijn = Verlengde Hoogeveense Vaart

Rood getal = Veenplaatsnummer.

Bovenste schuine getal = hoogte van het veenoppervlak in cm +AP

Onderste rechte getal = hoogte van de zandondergrond in cm +AP

Dikke zwarte lijn = de geplande wijken (brede sloten).

---

zouden worden ontsloten door middel van de verschillende kanalen koos de marke voor twee strategieën, namelijk veen verkopen en veen verdelen onder de markegenoten.¹⁷

De eerste strategie bestond uit de verkoop van grote stukken ongescheiden veen. De opbrengst werd dan naar rato verdeeld onder de gerechtigde markegenoten. Deze strategie is toegepast bij het Amsterdamsche Veld, de eerder genoemde combinatie Oosterveen/Smeulveen en het Barger-Compascuum. Deze verkochte gebieden kwamen wat betreft de organisatie van de vervening dus ook los te staan van de marke. Dit betekent dat de nieuwe eigenaren zelf een plan van veenaanleg maakten en de uitvoering van de vervening regelden. Zowel het Amsterdamsche Veld als het Smeulveen zijn later doorverkocht aan respectievelijk Griendtsveen Moss Litter Compagny en de firma W.A. Scholten. Deze bedrijven hebben uiteindelijk de vervening uitgevoerd.

De tweede strategie is voor het merendeel van de venen toegepast (afb. 3.16). In twee stappen is eerst het Barger-Westerveen in 1861 en vervolgens het Barger-Oosterveen in 1867 onder de gerechtigde markegenoten verdeeld. Dit ging altijd samen met het maken van een Ontwerp tot vervening, ook Plan van (veen)aanleg genoemd.¹⁸ Voordat het plan van aanleg werd gemaakt, vonden in het veld waterpassingen en veenboringen plaats die op werden weergegeven (afb. 3.21). Bij deze metingen werd zowel de hoogte van het veenoppervlak als de hoogte van de zandondergrond (Pleistoceen reliëf) in kaart gebracht. Vooral de zandondergrond

was van belang omdat deze in de reliëfrijke Bargervenen bepalend was voor het ontwerp van de afwateringsstructuur (afb. 3.19).

Onderdeel van het plan van aanleg was ook het bepalen van de ligging van de veenplaatsen. Bij de verdeling kregen de gerechtigden door loting namelijk een bepaald aantal veenplaatsen toegewezen.

De scheiding en verdeling van het Barger-Westerveen vond plaats op 26 mei 1861 en bestond uit een aantal stappen.¹⁹ De eerste stap was de vaststelling van wie de gerechtigde markegenoten waren en wat de omvang was van hun eigendomsrechten uitgedrukt in koeweiden. In 1861 waren er maar liefst 241 personen gerechtigd. Door vererving etc. was de marke in de loop der eeuwen dus erg versnipperd geraakt. Daarom werden de gerechtigden samengevoegd tot een groep met totaal 32 koeweiden ofwel één waardeel. Zo werden alle gerechtigden van de 800 koeweides samengevoegd tot 25 groepen. Iedere groep vertegenwoordigde dus één waardeel.

In de volgende stap werd het hele veengebied opgesplitst in 25 groepen veenpercelen, 'loten' genoemd.²⁰ Uitgangspunt hierbij was dat ieder lot een gelijke economische waarde had. Daarom lagen de veenplaatsen ook verspreid in het gebied. De groepen veenpercelen werden verloot onder de 25 groepen gerechtigden. Na de verloting kon iedere markegenoot beslissen over de eigen veenplaatsen. Het aantal eigendomsoverdrachten was na de verdeling en tijdens de vervening groot.

Omdat de vervening volgens een plan van aanleg plaats vond en er veen- of waterschappen werden opgericht voor de controle op de uitvoering hadden deze eigendomsoverdrachten weinig invloed op de uiteindelijke inrichting van de veenkoloniën. Al met al is in de tweede helft van de negentiende maar vooral de eerste helft van de twintigste eeuw het veenkoloniale landschap in het gebied van de voormalige marke van Noord- en Zuidbarge planmatig ontstaan.

Conclusie

Zuidbarge en omgeving kent een zeer lange bewoningsgeschiedenis. Restanten van voorlopers van het esdorpenlandschap zoals hunebedden, grafheuvels en urnenvelden zijn dan ook in de omgeving van het dorp gevonden. Het dorp en de akkercomplexen (essen) zijn op hun huidige plaats vermoedelijk in de Vroege Middeleeuwen ontstaan en in de loop der eeuwen steeds verder uitgebreid. De gemeenschappelijke gronden van de marke (dorpsgebied) zijn in verschillende fases geprivatiseerd en ontgonnen. De wei- en hooilanden al in de zeventiende eeuw, de heide en het veen in de negentiende en twintigste eeuw. Hierdoor is een bijzonder gelaagd landschap ontstaan met karakteristieke uit veel verschillende periodes. Na WO II is vooral door de stadsuitbreidingen het landschap verder veranderd.

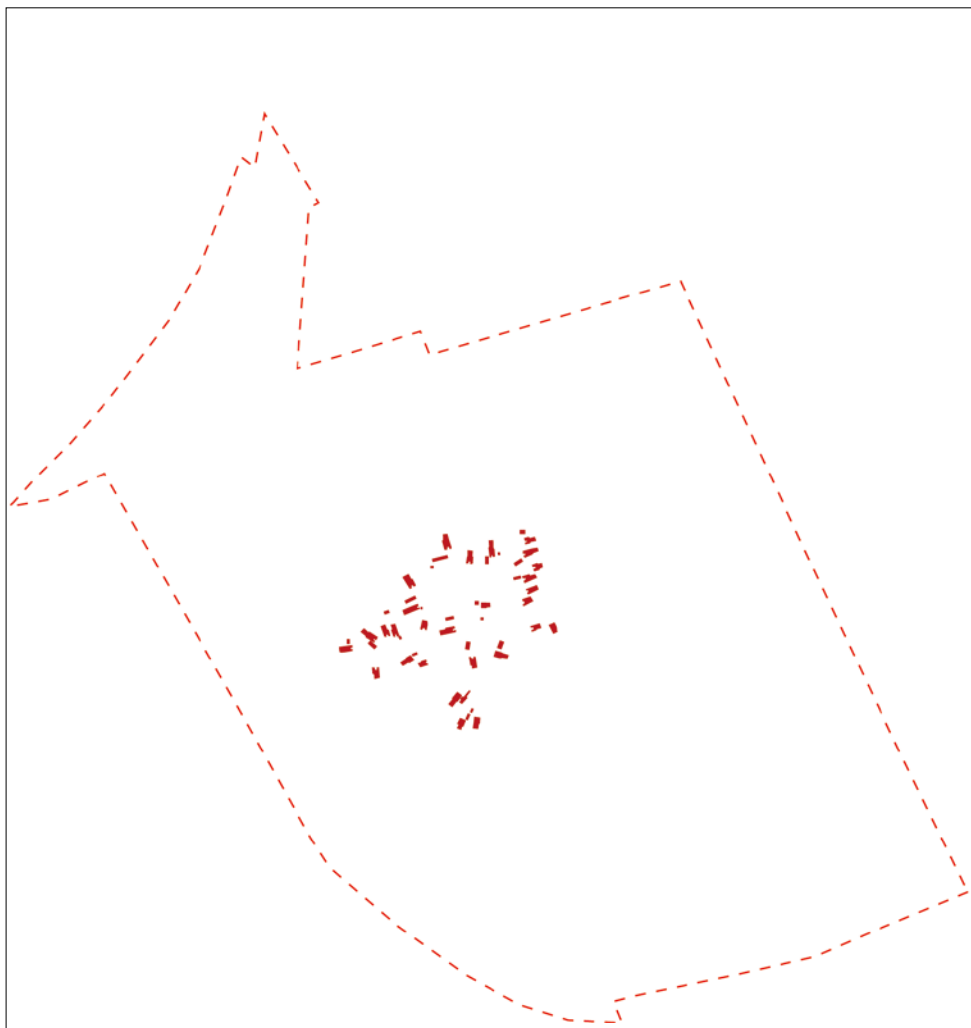
¹⁷ Zie voor een uitgebreide beschrijving van de gang van zaken rondom de verkoop en verdeling: Scholtens, 2017

¹⁸ Om een concessie voor vervening te krijgen was het maken van een plan van aanleg wettelijk vereist. Dat gold dus ook voor de verkochte venen

---

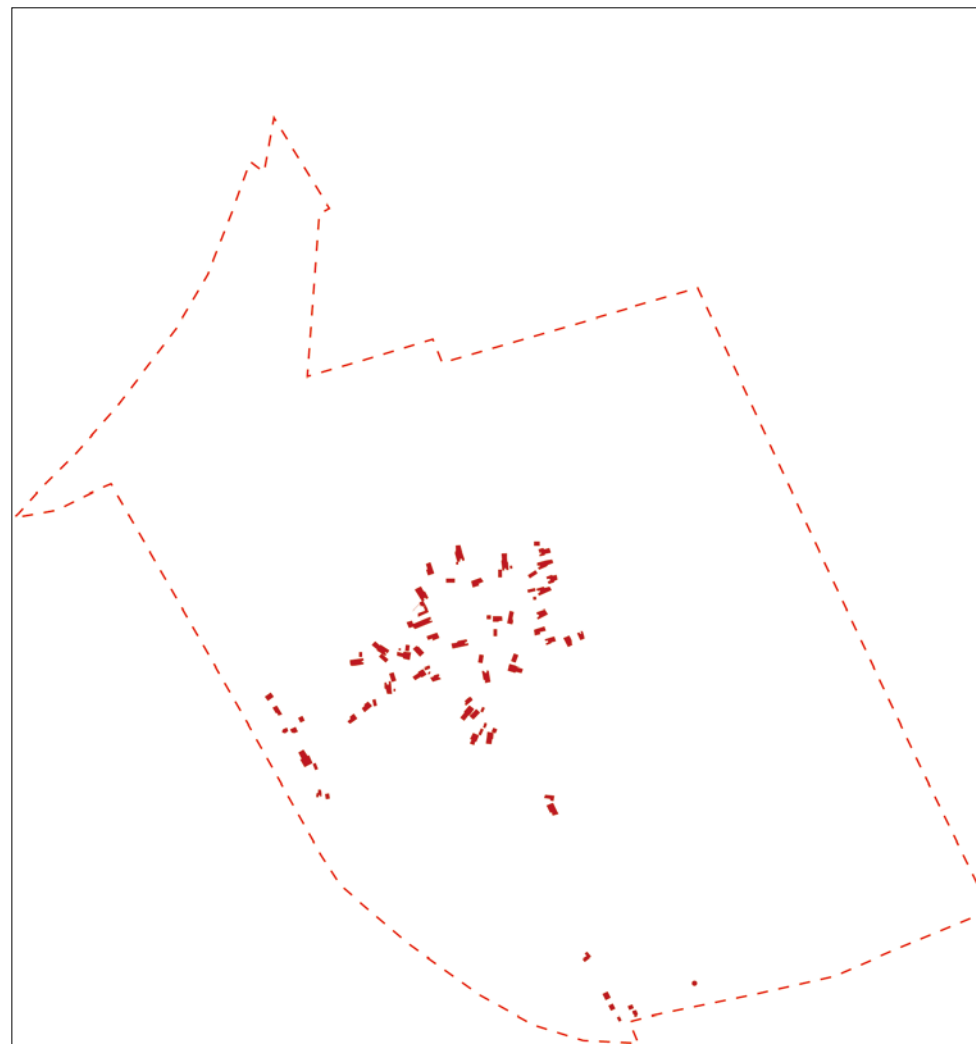
¹⁹ Drents Archief: toegang 0574, Marke van Noord- en Zuidbarge, inventarisnummer nr. 10, Akte van scheiding van het westelijke gedeelte der veenmarkte van Noord- en Zuidbarge en een gedeelte van het Oosterveen dier markte.

²⁰ De verdeling bestond dus uit een verdeling van veenplaatsen. Reden waarom de verdeling ook gepaard ging met een plan van aanleg.

Afb. 4.1 De bebouwingsstructuur volgens de kadastrale kaart van 1832.

Rode stippellijn = globale grens plangebied.

Afb. 4.2 De bebouwingsstructuur volgens de kadastrale kaart van 1880.

Rode stippellijn = globale grens plangebied.

4. De ruimtelijke structuur van Zuidbarge

In dit hoofdstuk wordt de ruimtelijke structuur van Zuidbarge geanalyseerd vanaf het begin van de negentiende eeuw, het moment waarop de eerste kadastrale kaarten zijn gemaakt. De ruimtelijke karakteristieken worden eerst apart beschreven en in hun cultuurhistorische context geplaatst. Op deze manier wordt inzicht gegeven in de verschillende aspecten van de historische ontwikkeling van de huidige ruimtelijke structuur van Zuidbarge. Vervolgens wordt totaalbeeld gegeven waarbij de samenhang tussen de verschillende karakteristieken wordt geschetst en conclusies worden getrokken ten aanzien van het huidige ruimtelijke beeld. Uiteindelijk worden een aantal ruimtelijke voorwaarden geformuleerd.

De volgende ruimtelijke karakteristieken komen aan bod:

Bebouwingstructuur

Wegenstructuur

Verkavelingstructuur

Groenstructuur

Conclusies en ruimtelijke voorwaarden

4.1 De bebouwingstructuur

Karakteristiek voor esdorpen zoals Zuidbarge is de losse bebouwingstructuur met kleine en grote open ruimten zoals brinken, erven en/of weilandjes tussen de bebouwing. Rond 1832 was sprake van verspringende rooilijnen en een grote variatie in positionering van de gebouwen ten opzichte van elkaar en in nokrichtingen (afb. 4.1). Het lijkt wel of de gebouwen achterloos over het terrein zijn gestrooid. Ook waren de gebouwen, veelal boerderijen met schuren, relatief groot van omvang. Het waren en zijn nog steeds meestal rietgedekte (oorspronkelijk stro) hallehuis boerderijen. Dergelijke hallehuizen worden ook wel Saksische boerderijen genoemd.

Tegenwoordig kent Zuidbarge ook enkele jongere, uit de twintigste eeuw, boerderijen. Dit zijn geen Saksische boerderijen.

De eerste kadastrale kaart van Zuidbarge uit 1832 geeft een goed beeld van het losse karakter van de bebouwing. Dit losse karakter zorgt er bovendien voor dat er een grote ruimtelijke variatie bestaat met kleine en grotere ruimten en lange maar ook korte zichtlijnen. Voor degene die het dorp niet kennen is het moeilijk om het wegenpatroon te herkennen. Karakteristiek voor Zuidbarge is dat midden in het dorp er één grote brinkachtige ruimte was. De kadastrale kaart van 1832 laat zien dat Zuidbarge in die tijd ook al een school kende. Deze lag midden in het dorp op een grote brinkachtige ruimte. Tegenwoordig is dit het perceel waarop de monumentale boerderij Zuidbargerstraat nummer 27. Rondom de brinkachtige ruimte waren de meeste boerderijen gesitueerd. De volksspreuk *'Zuudbarge ligt in het ronde/Twaalf hoeze en dartien honde'* verwijst naar deze losse ronde structuur. Het verhaal wil dat de dertiende hond die van de scheper was. Op de kadastrale kaart uit 1832 is geen bebouwing ten westen van het dorp weergegeven. Dit (lege) gebied is namelijk onderdeel een ander kaartblad. Evenals bij Noordbarge zijn de kaartbladen uit 1832 van de directe omgeving van het Oranjekanaal vernietigd nadat ze na de aanleg waren hermeten en veranderd. Omdat het bouwjaar van de huidige bebouwing bekend is en allen na 1832 zijn gebouwd, is het aannemelijk dat in 1832 er geen bebouwing stond. Zo is de rijksmonumentale boerderij en houten schuur Rietlandenstraat 26 gebouwd in 1865. Bijzonder detail is dat het erf van deze boerderij met keienbestrating en boomgaard met oude rassen ook als ensemble een beschermd monument is (foto 4.1). Volgens de Rijksdienst Cultureel Erfgoed is het boerenerf met boomgaard, boerentuin en

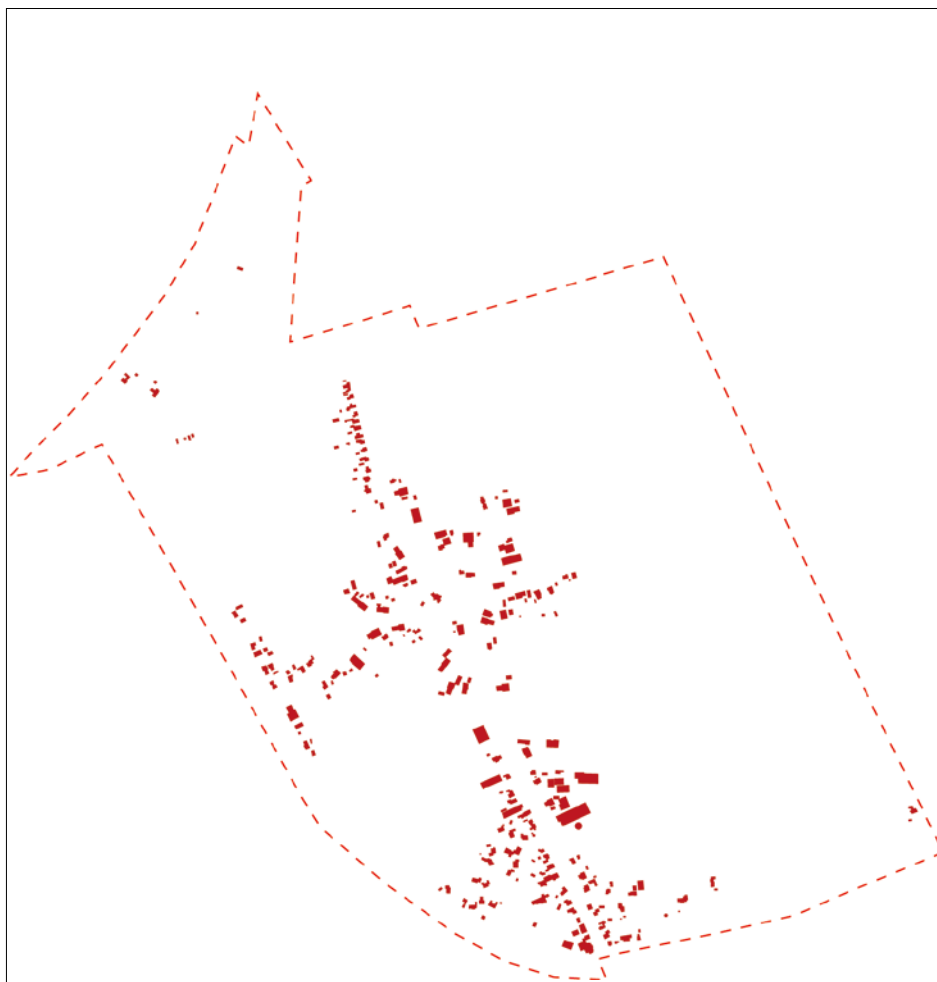
ganzenweide van algemeen belang vanwege:
-voor de geschiedenis van het drentse boerenerf
-wegens de samenstelling en inrichting
-als functioneel onderdeel van een traditioneel drents boerderijcomplex.
-als visueel en landschappelijk samenbindende factor
-wegens markante ligging aan het Oranjekanaal.

Foto 4.1 Oude boomgaard als onderdeel beschermd boerenerf.

Het achter deze boerderij liggende boerderij aan de Zwaikom, is het oudste van de bebouwing langs het kanaal en is in 1853 opgericht.

In 1880 was de bebouwing toegenomen maar de losse structuur behouden gebleven (afb. 4.2). De kadastrale kaart van 1880 geeft de situatie na de verdeling van de markegronden weer. Een boerderij is dan ook opgericht op de na de verdeling verkavelde voormalige gemeenschappelijke (veld)gronden. In 1858 bereikte het Oranjekanaal Zuidbarge. Bij de kruispunten van het Oranjekanaal en de reeds bestaande oude wegen ontstond dan ook bebouwing. Bijzonder detail is dat de bebouwing

Afb. 4.3 De bebouingsstructuur volgens de kadastrale kaart van 2018.

Rode stippellijn = globale grens plangebied.

Afb. 4.4 De topografische kaart van 1903. Ten zuiden van het oorspronkelijke dorp heeft zich al een bebouingslintje gevormd.

op het 'kruispunt' Zuidbargerstraat – Oranjekanaal kleiner van omvang was.

In het oudste historische deel van het dorp zijn in de twintigste eeuw op enkele plaatsen burgerwoningen en een landhuis gebouwd. De omvang en bouwstijl van deze burgerwoningen sluit niet aan op de karakteristieken van de monumentale boerderijen. Daarnaast zijn enkele boerderijen verdwenen dan wel vervangen door een 'moderne' boerderij. De boerderij Keistraat 22 en Halvemaanweg 8 zijn voorbeelden van een dergelijke vervanging. Hoewel dergelijke vervangingen in architectonische zin erg fraai kunnen zijn, zijn het meestal geen Saksische boerderijen met bijbehorend materiaalgebruik.

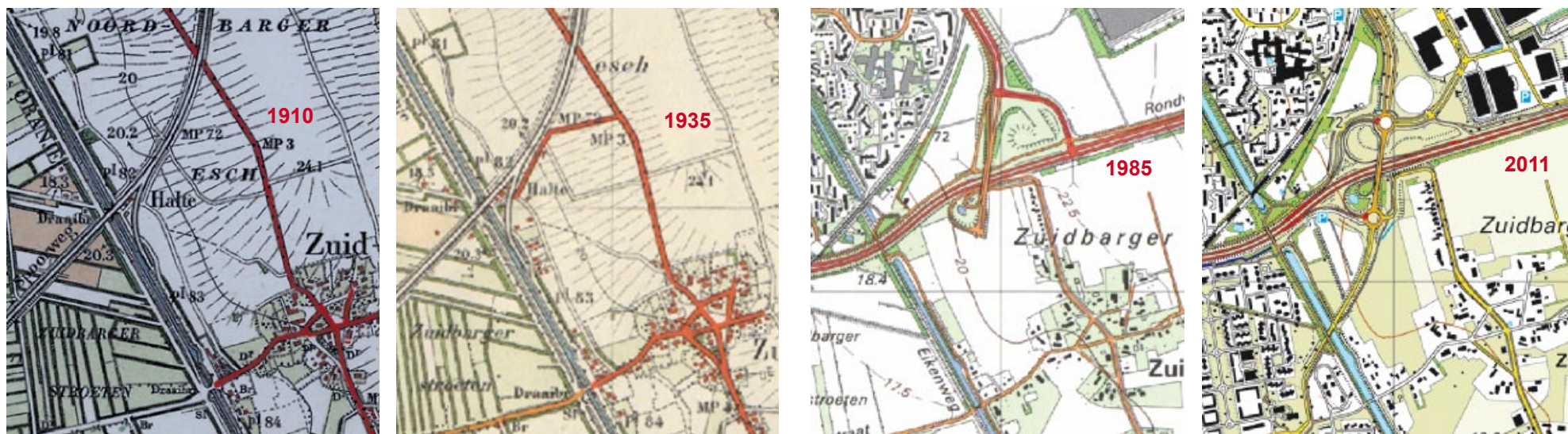
Na 1880 is het dorp vooral lineair gegroeid langs de hoofdweg Zuidbargerstraat en in mindere mate langs het kanaal bij de Rietlandenstraat. Zowel de Zuidbargerstraat als Rietlandenstraat bestond al vóór 1832. In eerste instantie nam de bebouwing langs de Zuidbargerstraat alleen ten zuiden van het

oorspronkelijke esdorp toe. Ten zuiden van het dorp had zich al rond 1900 al een bebouwingslint gevormd (afb. 4.4) en stond er een school, gebouwd in 1889, langs de weg. Het bebouwingslint is in de loop der tijd steeds verder verdicht. In de loop der tijd nam de omvang van de schuren van agrarische bedrijven toe zodat deze tegenwoordig beduidend groter zijn dan de schuren van de historische boerderijen. Omdat de uitbreiding van de bebouwing over een lange periode heeft plaatsgevonden, is er ook een bebouwingslint ontstaan met een grote variatie aan bouwstijlen en verschillende omvang van de gebouwen die in het ene geval een bedrijfsmatige en in het andere geval een woonbestemming hebben.

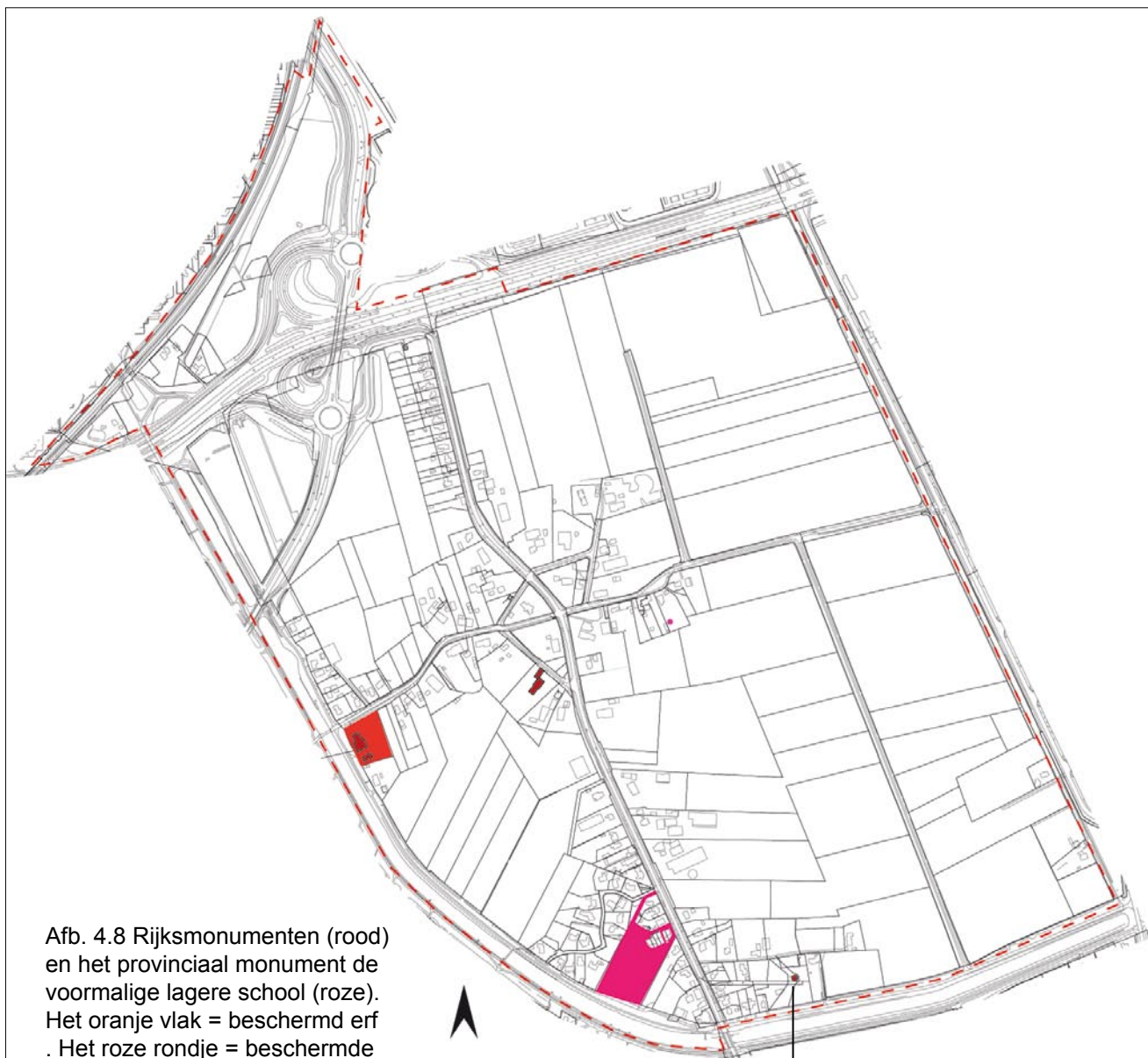
Het woonwijkje met zestien bungalows langs de weg Achter de Smidse is in de periode 1972 - 1975 gebouwd. Op de kadastrale kaart van 1880 werd dit gebiedje Zwijnenhoek genoemd. Hoewel de semibungalows in een 'losse' positionering staan ten opzichte van elkaar, is de dichtheid in combinatie met de bouwstijl en korrel van de semibungalows niet

landelijk of karakteristiek voor een esdorp te noemen. Nadat in 1905 de spoorlijn van de NOLS (Noord Ooster Lokaal Spoor) was aangelegd, ontstond er bedrijvigheid in het gebied waar het spoor het Oranjekanaal kruiste (afb. 4.5). In die tijd vond vrachtvervoer namelijk vooral via het spoor of een kanaal plaats. Bij de kruising werd een station en een zijspoor voor vracht richting de haven aan het kanaal aangelegd. Al snel vestigden zich onder andere een café, een transportbedrijf, een kalkblusserij, loodsen en een aardappelstomerij (afb. 4.5). Na WOII en dan vooral in de jaren zeventig en tachtig is deze bedrijvigheid verdwenen dan wel verplaatst richting het bedrijventerrein Bargermeer.

De opheffing van het station, de afname van vrachtvervoer per schip en de aanleg van de Rondweg zorgden tevens voor het verdwijnen of verplaatsen van bedrijven. Sinds de aanleg van de Rondweg staan er nog enkele huizen in de driehoek Rondweg – Spoorlijn – Hondsrugweg. Zo was de huidige Halteweg 23 was voorheen een café vlak bij het station en Halteweg 54 een

Afb. 4.5 De aanleg van het spoor leidde tot bebouwing bij de halte en het kanaal. Met neergang van de scheepvaart verdween deze bebouwing grotendeels.

Afb. 4.8 Rijksmonumenten (rood) en het provinciaal monument de voormalige lagere school (roze). Het oranje vlak = beschermd erf . Het roze rondje = beschermde put van veldkeien.

Molen Zeldenrust

Foto 4.2
De korenmolen *Zeldenrust* ten noorden van het Oranjekanaal.

seinwachtershuis. Daarnaast is in de driehoek Halteweg – Hondsrugweg – Rondweg het volkstuincomplex van de Volkstuinvereniging Bargeres gevestigd. Ten zuiden van de Rondweg, in de driehoek Hondsrugweg – Zwaaiakom – Rondweg is tegenwoordig het volkstuincomplex *Moeder Aarde* en een dierenbegraafplaats gevestigd.

De korenmolen *Zeldenrust*, een achtkantige bovenkruier met stelling, aan het Oranjekanaal is in 1857 gebouwd met onderdelen van een afgebroken oliemolen uit Emmen (foto 4.2). Hierbij werd de oliemolen omgebouwd tot korenmolen. De molen is nog steeds in gebruik. In 1962 kreeg de molen de monumentenstatus. In 1965, 1973 en 2003/2004 is de molen gerestaureerd. Sinds 2001 is de molen in het bezit van de Stichting Molen Zeldenrust. Rond de molen is op dit moment een woonbuurtje in aanbouw. Hoewel het Stegingepad al als voetpad op de kadastrale kaart van 1832 staat, wordt voor het eerst een behuizing op de topografische kaart van 1903 vermeld. Nadien zijn er nog enkele woningen bijgebouwd.

Het eerde genoemde schoolgebouw aan de Zuidbargerstraat is in 1996 afgebroken waarna op dezelfde plek de woningen met het huisnummer 92 t/m 92E zijn gebouwd. De school zelf was al eerder verhuisd naar een plek achter de Zuidbargerstraat. Deze, inmiddels voormalige, openbare lagere school, gelegen aan de Zuidbargerstraat 94, is gebouwd in de periode 1955 – 1959 door de Haagse architect R. Romke de Vries (foto 4.3). Het is een provinciaal monument en wordt door de provincie Drenthe van belang geacht vanwege:
-cultuurhistorische waarde gelet op het belang van de school als representatief voorbeeld van de vernieuwingen in de naoorlogse Drentse scholenbouw en als zijnde een experimentele school

Foto 4.3 Het voormalige schoolgebouw dat nu dienst doet als dorps huis

-architectuurhistorische waarde gelet op de esthetische kwaliteiten van het zeer heldere functionele ontwerp uiting gevend aan de onderwijsvernieuwingen eind jaren vijftig; en aantoonbaar geïnspireerd op het Groninger scholentype J. Wilhelm (Glimmen) met aparte werkhoeken die deel uitmaken van de plastische gevel; van belang vanwege het oeuvre van R. Romke de Vries en zijn aandeel in de vernieuwingen van de scholenbouw in Drenthe
-stedenbouwkundige waarde vanwege de ruimtelijke relatie die het gebouw door middel van het ontwerp en de ligging in het groen aangaat met de omgeving -vanwege de structurele gaafheid van de opzet van de school en haar ruimtelijke setting.
In 1982 is de school gesloten en doet het gebouw sinds 1992 dienst als het dorps huis Het Hoefijzer.

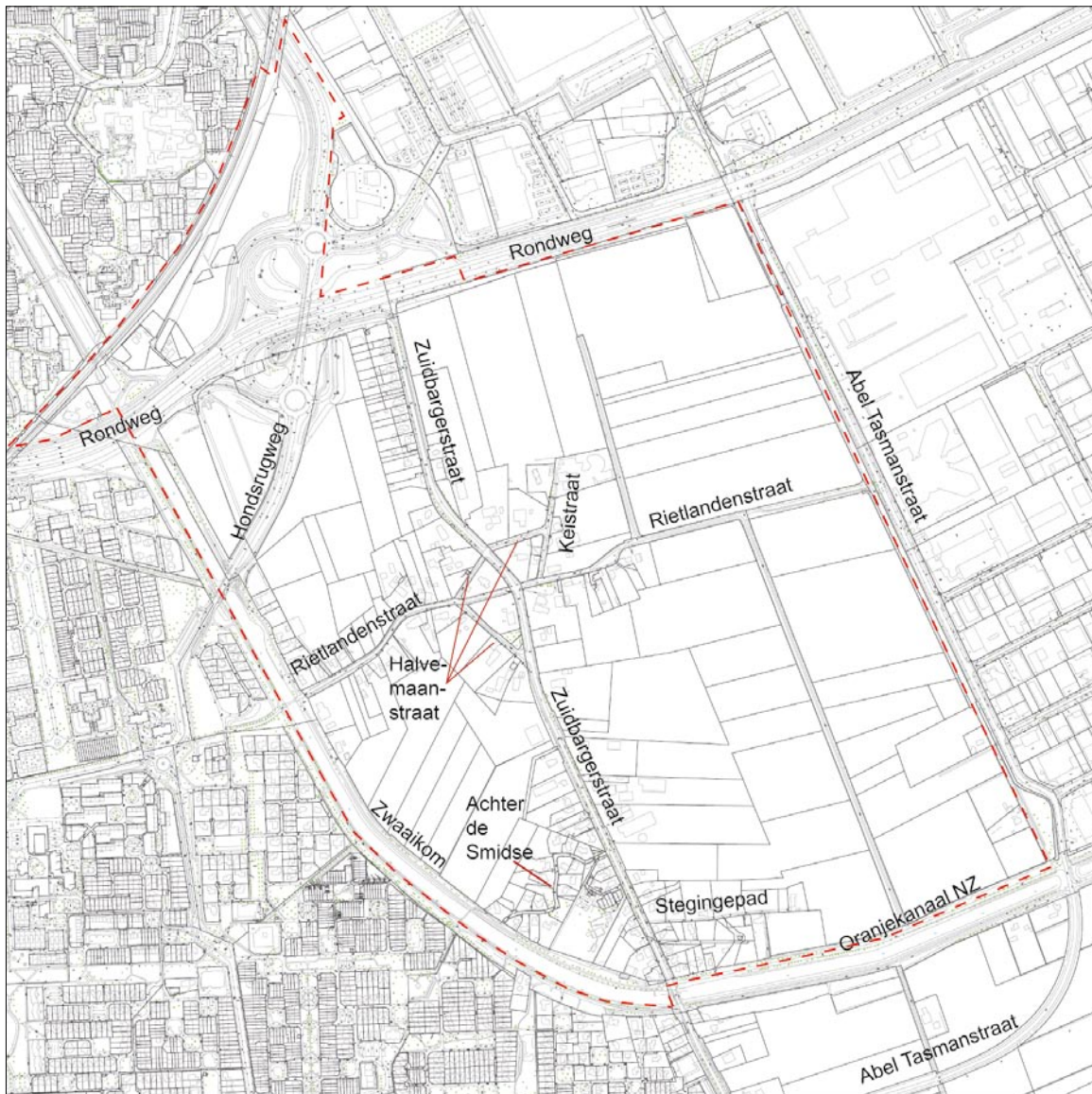
Het lintje aan de Zuidbargerstraat ten noorden van het oorspronkelijke esdorp is in de periode 1935 – 1955 gebouwd. Zowel de bouwstijl en omvang

(korrel) van de woningen als de vaste rooilijn heeft meer de bebouwingsstructuur van een wegdorp en wijkt dus af van de losse bebouwingsstructuur van een esdorp. Oorspronkelijk was er een aannemersbedrijf gevestigd aan de zuidkant van het lintje. In 2008 zijn op de plaats van dit bedrijf vier vrijstaande woningen neergezet met verschillende bouwstijlen. Hoewel hiermee een dorps karakter werd beoogd, sluiten de bouwstijlen van deze woningen niet aan op de karakteristieke kenmerken (hoevezwerm met relatief stijl rieten daken) van de bebouwing van een esdorp.

Na de drooglegging van het Bargermeer ontstond aan de rand van het voormalige meer in eerste instantie enkele woningen. De twee woningen in het plangebied langs de Abel Tasmanstraat zijn in de periode 1900 - 1920 gebouwd. Na WOII is het voormalige Bargermeer gestaag uitgegroeid tot een groot bedrijventerrein.

Al met al is in de loop der tijd een lintbebouwing langs de Zuidbargerstraat ontstaan. Door deze lintbebouwing heeft Zuidbarger meer het karakter van een wegdorp gekregen. Zo staan de huizen in het lintje ten noorden van het oude esdorp vrijwel in dezelfde rooilijn. Ook hebben deze woonhuizen veelal dezelfde nokrichting en wijken daarmee sterk af van de structuur van een esdorp. Het lint ten zuiden van het oorspronkelijke esdorp is kent een grote variatie aan bouwstijlen en type woningen en bedrijven.

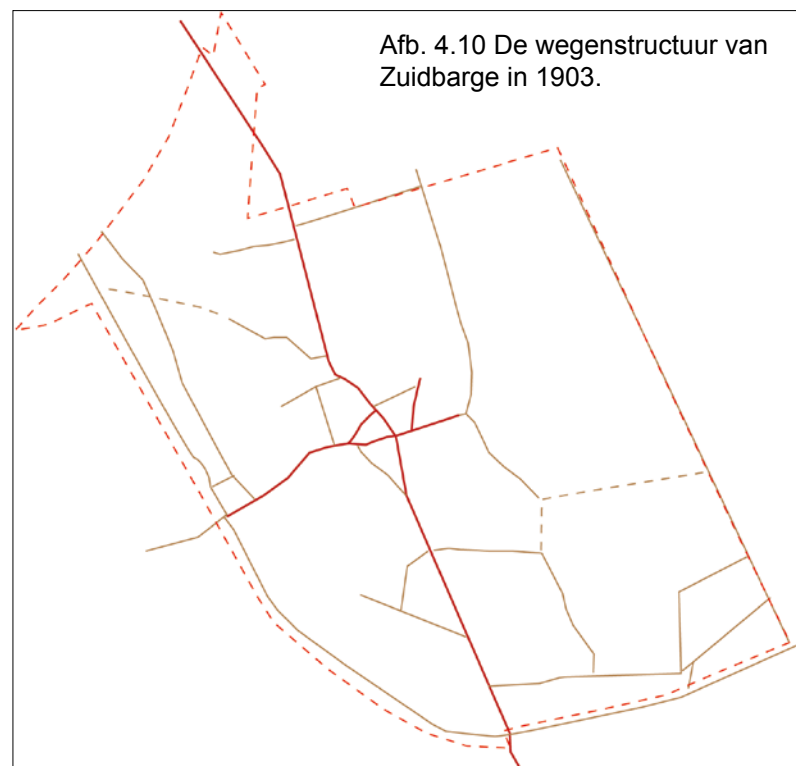
De karakteristieke losse esdorpbebouwingstructuur is alleen nog aanwezig in het gebied waar de Rietlandenstraat en Zuidbargerstraat elkaar kruisen. Dit is het historische esdorpgebied met de oudste bebouwing met de zo karakteristieke Saksische boerderijen.

Afb. 4.9 De straatnamen van Zuidborge.

Foto 4.3 Rietlandenstraat met grasbermen en bomen.

Afb. 4.10 De wegenstructuur van Zuidborge in 1903.

4.2 Wegenstructuur

Wanneer de wegenstructuur van 1903 wordt vergeleken met die van 2018 dan valt het volgende op (afb. 4.9 = 1903 en 2018). In de eerste plaats is de wegenstructuur in het oudste, centrale, gedeelte van het dorp nog vrijwel hetzelfde. De Zuidbargerstraat is de historische doorgaande weg van Schoonebeek via Zuidbarge over de es naar Noordbarge en vervolgens Emmen (afb. 4.10). De functie als doorgaande weg is in de loop van de twintigste eeuw grotendeels verdwenen door de aanleg van de Hondsrugweg tijdens de bouw van de wijken Barger es en Rietlanden en de aansluiting van de Abel Tasmanweg met Veldstukken ten zuiden van het Oranjekanaal. Echter, het profiel van een doorgaande weg, namelijk

een geasfalteerde weg met aan beide zijden een voet/fietspad is nog wel steeds aanwezig.

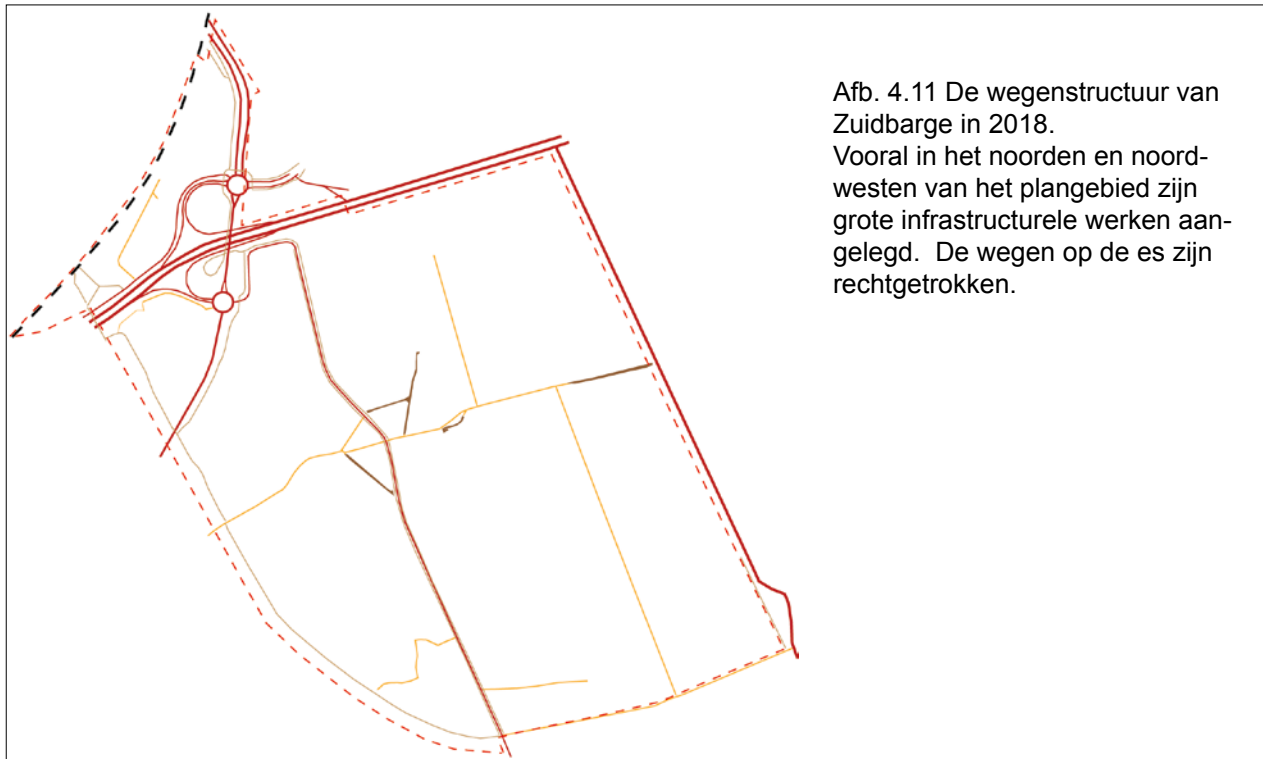
De Rietlandenstraat was oorspronkelijk een pad richting de groenlanden bij de Oude en Nieuwe Delft en Slenerstroom. Ondanks de aanbouw van de stadswijk Rietlanden ten westen van het Oranjekanaal is de Rietlandenstraat niet geasfalteerd en heeft de straat het dorpse profiel met grasbermen behouden, ondanks de klinkerbestrating (foto 4.3). De Halvemaanweg en Keistraat in het oudste gedeelte van het dorp zijn na de scheiding en verdeling van de marke als straat ontstaan en zijn dan ook pas herkenbaar op de kadastrale kaart van 1880 (afb. 4.13 op pag. 32). In 1832 bestond dit deel

van het dorp nog uit een grote open ruimte met een school en enkele boerderijen. Met de verdeling van de gemeenschappelijke markegronden werd ook de scheiding tussen privé en de openbare weg scherper begrensd. De Keistraat en twee van de drie delen van de Halvemaanweg zijn bestraat met veldkeien waardoor het historische karakter van deze wegen wordt benadrukt.

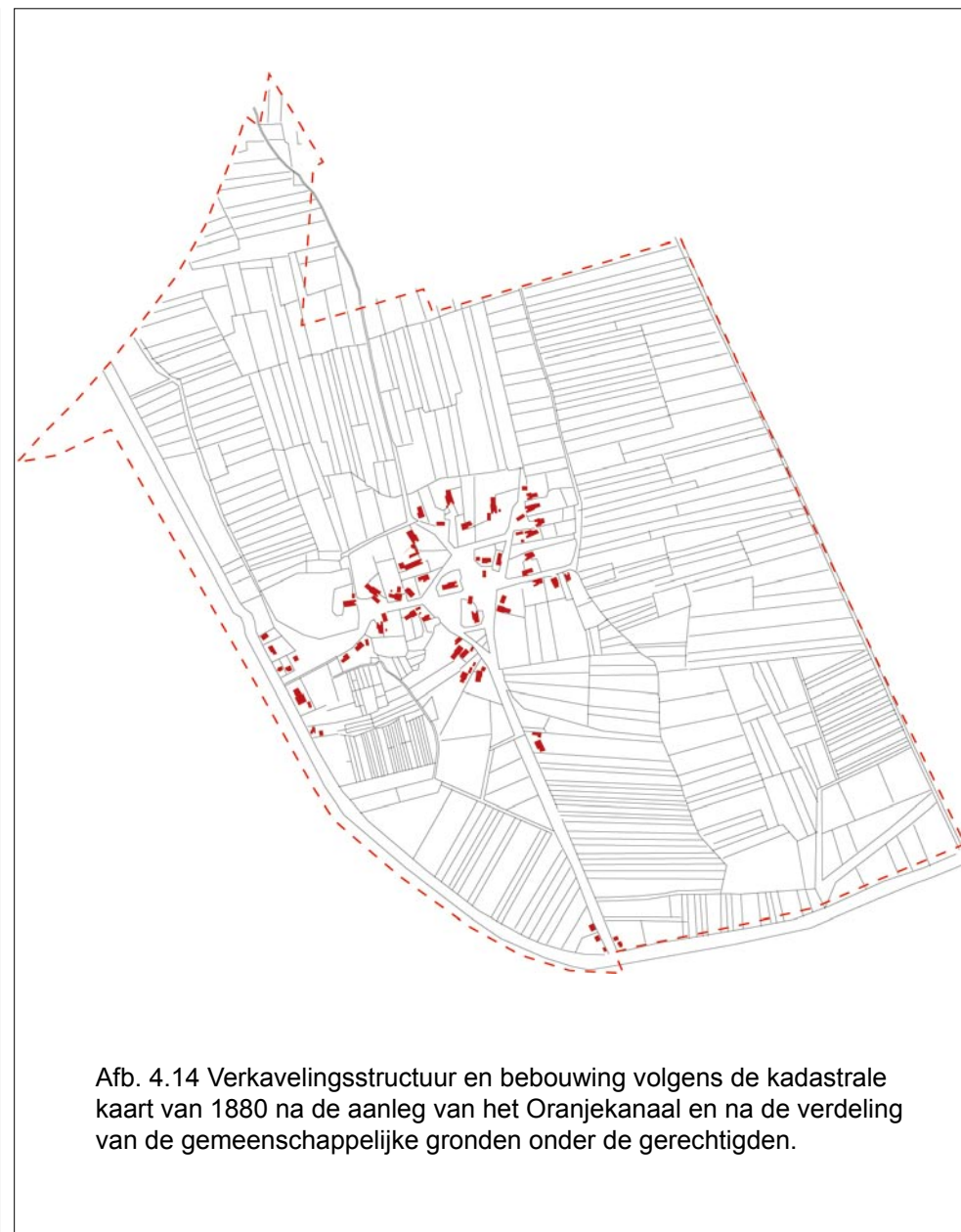
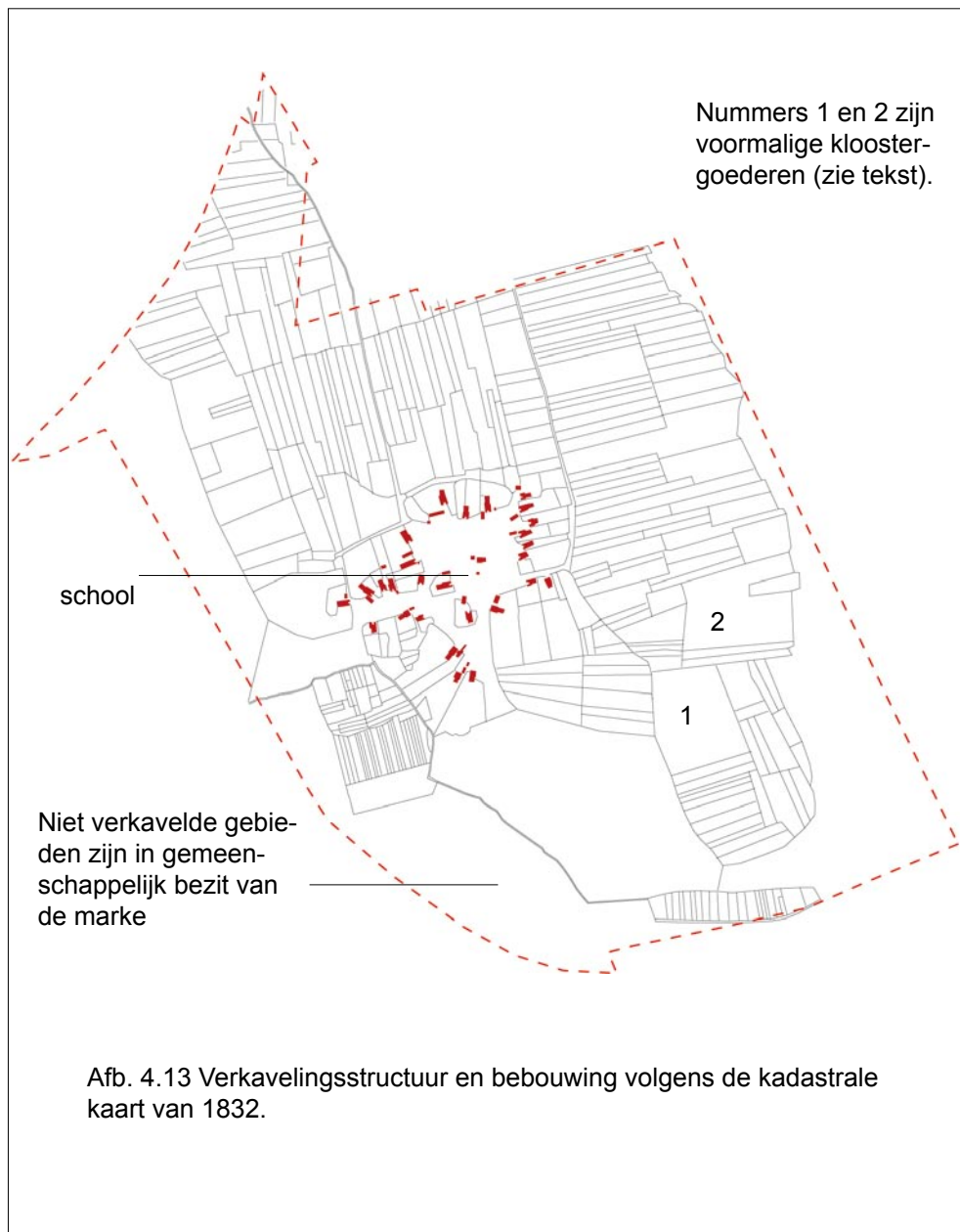
In het dorp zijn twee paden verworden tot de kavelgrens tussen Zuidbargerstraat nummer 40 en nummer 42 en de oostgrens van de Rietlandenstraat nummer 76a.

Buiten het historische gedeelte is de wegenstructuur aanzienlijk gewijzigd. De paden richting de Noord- en Zuidbarger es zijn of verdwenen of recht getrokken. De grootste wijziging betreft echter de aanleg van de grote infrastructurele werken, eerst een gedeelte van de Hondsrugweg en Rondweg ten tijde van de aanleg van de stadswijk Barger es eind de jaren zestig begin zeventig van de vorige eeuw. Vervolgens de uitbreiding van de Rondweg eind zeventig begin jaren tachtig en de verlenging van de Hondsrugweg richting de stadswijk Rietlanden. Recentelijk is het gebied rondom de kruising van beide wegen heringericht met rotondes. Daarnaast is de Abel Tasmanweg van een pad langs weilanden in 1903 getransformeerd naar een doorgaande weg langs het bedrijventerrein Bargemeer.

De conclusie dat in het dorp zelf de historische wegenstructuur nog aanwezig is. De grote infrastructurele werken rondom het dorp wijken echter sterk af van het historische wegenpatroon van het esdorplandschap. Het dorpsgebied is tegenwoordig omsloten met relatief grote infrastructurele werken. Hierbij stamt het Oranjekanaal uit de jaren vijftig van de negentiende eeuw en het wegennet en spoor uit de twintigste eeuw.

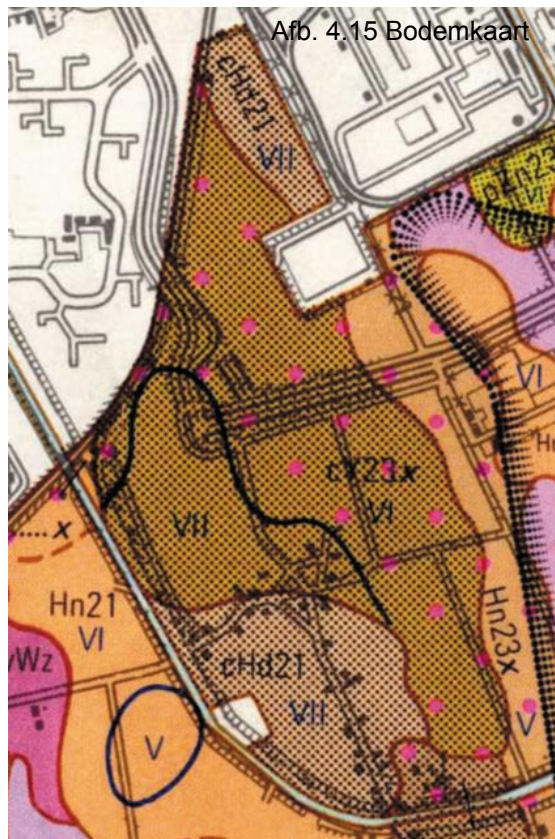
Afb. 4.11 De wegenstructuur van Zuidbarge in 2018. Vooral in het noorden en noordwesten van het plangebied zijn grote infrastructurele werken aangelegd. De wegen op de es zijn rechtgetrokken.

4.3 Verkavelingstructuur

De kadastrale kaart uit 1832 geeft een goed beeld van de verkaveling structuur uit die tijd (afb. 4.12). Een gedeelte van het plangebied is op dat moment nog niet verkaveld en dus nog in gemeenschappelijk bezit van de markegenoten. De percelen op de es zijn zoals gebruikelijk privébezit en dus wel verkaveld. Volgens Spek liggen de oudste esverkavelingen van Drenthe op moderpodzolgronden.¹ Ook het gedeelte van de Zuidbarger es dat nu nog aanwezig is, ligt op een moderpodzolgrond (cY23x op afb. 4.15). De verkavelingsstructuur op deze gronden

stamt uit de Vroege tot Volle Middeleeuwen. Dergelijke verkavelingen bestonden oorspronkelijk uit relatief kleinschalige blokverkavelingen. De grotere blokken behoorden vrijwel altijd tot domeinerven (grootgrondbezitters) of kloosters. Deze mochten niet worden gesplitst waardoor deze blokken vrijwel niet door vererving werden verkleind. Een goed voorbeeld op de es van Zuidbarge is het grote blok van Rabbers, op afbeelding 4.13 op de pagina hiernaast weergegeven met nummer één, en het blok nummer twee van Knegtering. Beide erven waren oorspronkelijk in bezit van het Klooster Ter Apel. Zoals in hoofdstuk drie is aangegeven waren dit twee van de vier (mogelijk vijf) erven van het klooster. De andere blokken zijn in een later stadium geleidelijk verworpen tot strokenverkaveling. Overigens waren door de secularisatie van het oude kloosterbezit en/of verkoop de percelen begin negentiende eeuw private goederen geworden en mogelijk nadien door vererving strookvormig geworden.

Vermeldingwaardig is de kleinschalige verkaveling van de zogenoemde *goorns* ten zuidwesten van het dorp. De oorspronkelijke betekenis van het element *goorns* is *omheining*.² Het element is familie van het Duitse *garten* en het Engelse *garden*. Het zit trouwens ook in (*boom*)*gaard*.

In Drenthe had ieder esdorp vroeger in de directe omgeving een gebied(je) dat de naam *goorns* droeg. Het gebiedje ten zuidwesten van het dorp betreft een *buurgoorns*, een gezamenlijk, door een vlechtwerken hek of heg omheind, tuincomplex aan de rand van het dorp waar ambachtslieden en kleinere boeren hun moestuin hadden. *Buurgoorns* zijn vergelijkbaar met de tegenwoordige volkstuincomplexen. Vergelijkbaar met essen wordt de verkaveling van *goorns* vaak niet op topografische kaarten weergegeven omdat de verkavelingsstructuur te kleinschalig was. Ten zuidoosten van het dorp lagen in 1832 ook

kleine kaveltjes. Echter, omdat dit gebiedje tussen de watergangen Boeren Delft en Garrink (Garming) Delft lag, was het waarschijnlijk te nat voor tuinen. Bovendien lag het vrij ver van het dorp verwijderd. Goorns lagen vrijwel altijd in of bij het dorp of de es omdat de gewassen die daar verbouwd werden vrij bewerkelijk waren. Een grote afstand tot het dorp was dan ook niet toepasselijk.

Zoals gezegd zijn in 1867 de gemeenschappelijke zandgronden van de marke tegelijkertijd met de gemeenschappelijke venen van het Barger-Oosterveen gescheiden en onder de gerechtigde markegenoten verdeeld. Dit wordt goed weerspiegeld op de kadastrale kaart van 1880 (afb. 4.14). Alle gronden rondom het dorp waren in dat jaar verkaveld. Hierbij lijkt de verkavelingstructuur van deze ontginningen op de smalle strookverkaveling elders op de es. Het zijn dus voortzettingen van de kleinschalige strookverkaveling van vóór 1880. Ook is er één boerderij langs de Zuidbargerstraat ten zuiden van het dorp opgericht. Alle andere kleinschalige verkavelde percelen zijn niet bebouwd. Bijzonder detail is dat op de kadastrale kaart van 1880 het voor het eerst verkavelde gebied ten oosten van de Zuidbargerstraat het Zuidbarger Oude Kamp wordt genoemd. De bodemkaart hiernaast geeft voor dit gebied een ook een zogenoemde kamppodzolgrond (code cHd21) weer. Dit zijn podzol (=zand) gronden gevormd onder relatief droge omstandigheden met een matig dik (30 – 50cm) humushoudend dek. Een dergelijk humushoudend dek duidt op ingrijpen door de mens, namelijk het opbrengen van mest. Mogelijk werd dit gebied al voor 1880 bemest. Vergelijkbaar met essen en andere kamppontginningen wordt ook hier de verkaveling van de Zuidbarger Oude Kamp niet weergegeven op topografische kaarten. Dat geldt ook voor het Zuidbarger Nieuwe Kamp dat buiten het plangebied ten zuiden van het Oranjekanaal

¹ Spek, 2004, pag. 675 e.v.

² Elerie, H. en Spek, 2009, pag. 342.

Afb. 4.16 Verkavelingsstructuur en bebouwing in 2018

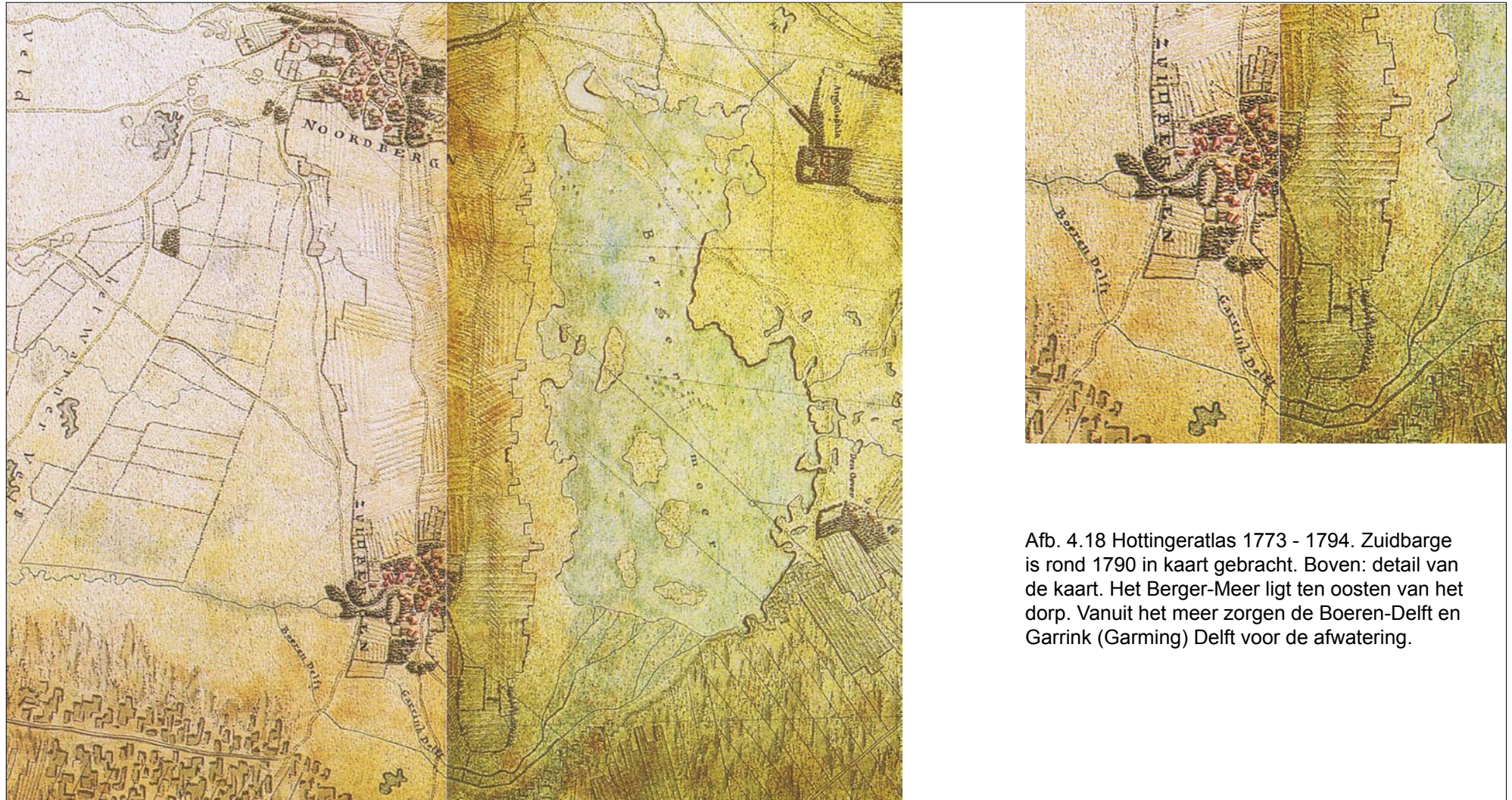

Afb. 4.17 Luchtfoto uit 1952 van Zuidbarge en omgeving. De verkavelingsstructuur lijkt nog steeds op die uit 1832. De witte lijn geeft de contouren van de es in 1832 weer.

ligt. Het toponiem 'kamp' betekent afgebakend stuk land. De kadastrale kaart van 1832 laat zien dat het Zuidbarger Oude Kamp, hoewel niet verkaveld, wel een afgebakend gebied was omdat de Garrink (Garming) Delft er doorheen liep. Deze waterloop wordt al in de Hottinger-atlas van 1773 – 1794 weergegeven (afb. 4.18).

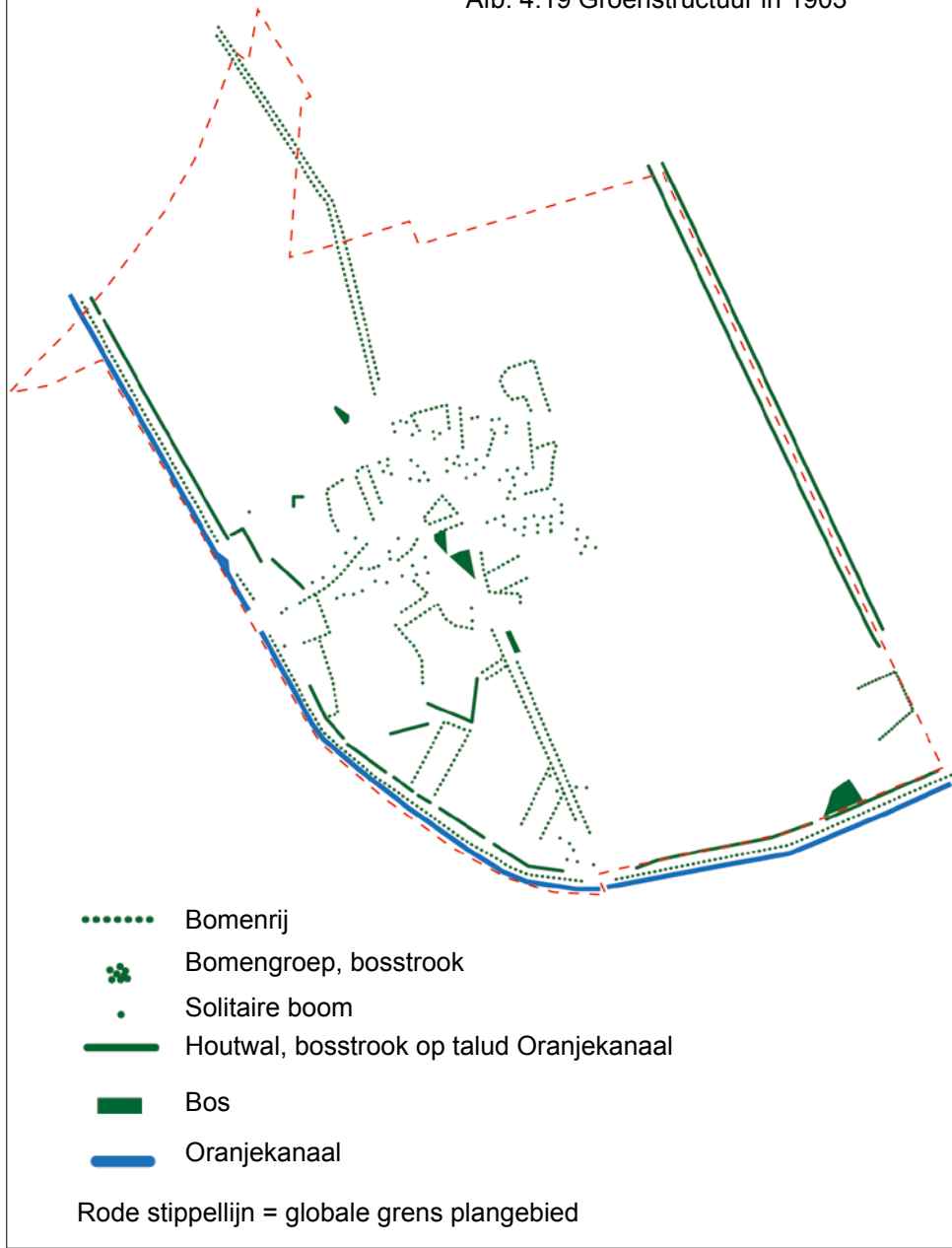
In de jaren vijftig van de vorige eeuw was de oude verkavelingsstructuur nog grotendeels intact (afb. 4.17) . Als gevolg van de ruilverkaveling in de jaren zeventig is de historische verkavelingsstructuur op de es volledig verdwenen. De kadastrale kaart van 2018 laat zien dat hier nu sprake is van enkele grote blokken (afb. 4.16). Slechts op enkele plekken geeft

de kavelrichting een indicatie voor de historische strookvormige structuur. Alleen in het oudste gedeelte direct in en om het dorp is de historische verkavelingsstructuur nog enigszins herkenbaar.

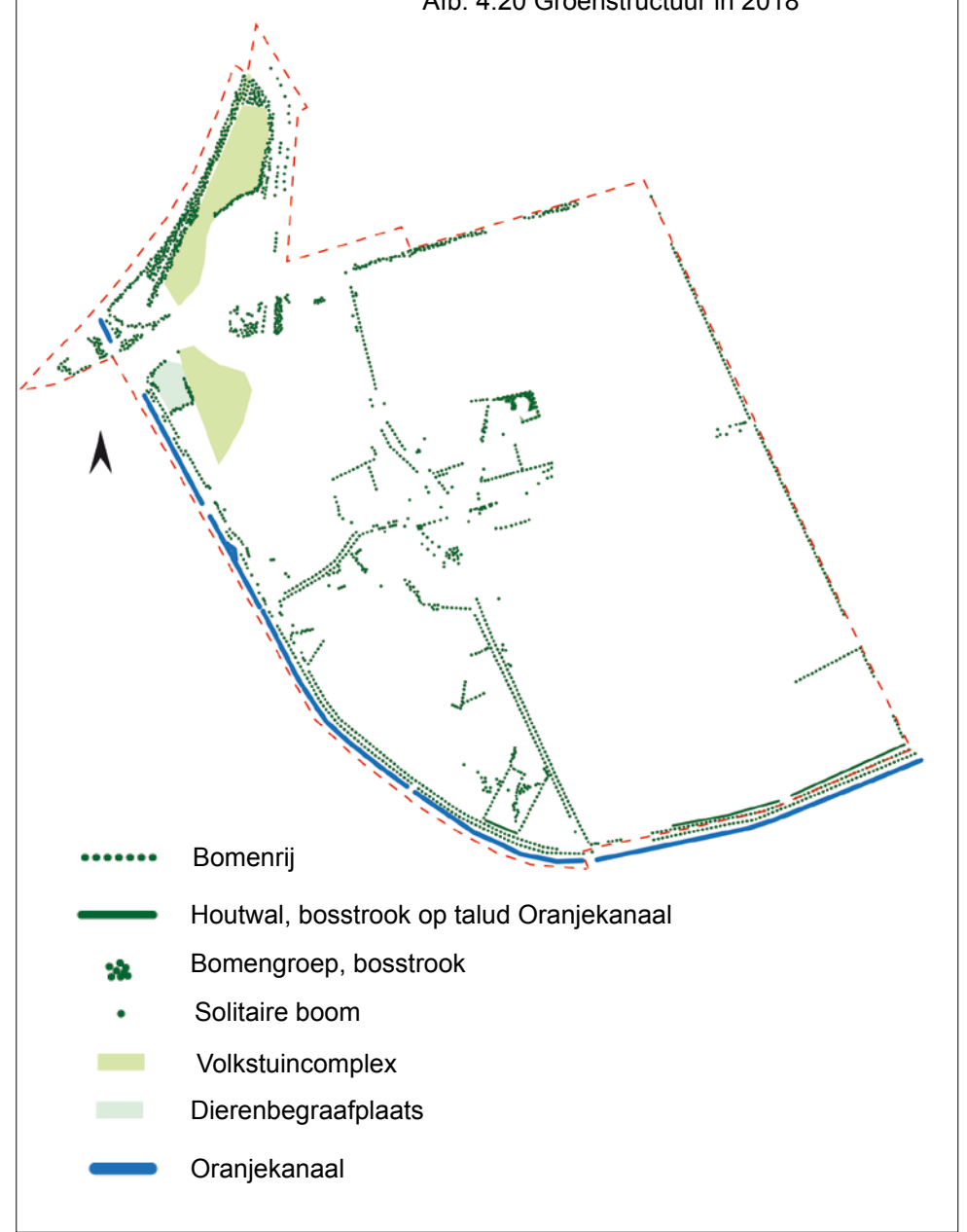

Afb. 4.18 Hottingeratlas 1773 - 1794. Zuidbarger is rond 1790 in kaart gebracht. Boven: detail van de kaart. Het Berger-Meer ligt ten oosten van het dorp. Vanuit het meer zorgen de Boeren-Delft en Garrink (Garming) Delft voor de afwatering.

Afb. 4.19 Groenstructuur in 1903

Afb. 4.20 Groenstructuur in 2018

4.4 Groenstructuur

Kenmerkend voor een esdorp als Zuidbarge is de aaneenschakeling van grote en kleine ruimten die in gebruik zijn als brink, erf, tuin, kleine akkers en weilandjes. Eén of enkele open ruimten in het dorp worden gebruikt als veeverzamelplaats. Deze ruimte(n) lagen oorspronkelijk aan de rand van het dorp en worden aangeduid met 'brink' (Engels woord voor 'rand'). Zoals eerder gezegd was in Zuidbarge oorspronkelijk sprake van één grote brinkachtige ruimte met boerderijen rondom. Na 1832 is deze gemeenschappelijke ruimte geprivatiseerd en verkaveld.

Veel brinken waren oorspronkelijk beplant met eiken, die konden worden gebruikt voor de gebinten van de nieuw te bouwen boerderijen of bijgebouwen. Zuidbarge kent ook nu nog een dergelijke brink met eiken. Deze driehoekige brink ligt tussen de Halvemaanweg en Zuidbargerstraat (foto 4.5) en is al op de kadastrale kaart van 1880 herkenbaar. Het Brinkenboek noemt als tweede nog aanwezige brink de driehoek bij de Rietlandenstraat en Keistraat. Ook deze brink is met bomen beplant. Zowel de kadastrale kaart van 1880 als de topografische kaart van 1903 laat zien dat deze brink oorspronkelijk groter was (afb. 4.14 en 4.21).

Foto 4.4 Brink met eiken bij Halvemaanweg

De open ruimte die nog steeds aanwezig is bij de kruising Halvemaanweg – Rietlandenstraat wordt ook weergegeven op topografische kaarten, maar wordt in de literatuur niet als brink omschreven.

De kaart met de groenstructuur van 1903 hieronder laat goed zien dat het groen in Zuidbarge in de eerste plaats bestond uit begroeiing om de percelen. Deze perceelsrandbegroeiing heeft voornamelijk bestaan uit hakhoutsingels, bomenrijen en/of hagen. Ze dienden ook als veekering. Prikkeldraad is rond 1900 in Nederland geïntroduceerd en was in 1903 nog niet overal gebruikelijk. Anno 2018 is deze begroeiing langs de perceelsranden sterk afgenomen.

Daarnaast stonden in 1903 er rond de boerderijen relatief veel solitaire bomen. Ook deze zijn in de loop der tijd afgenomen, zij het in mindere mate dan de bomenrijen en houtwallen langs de perceelsranden. De bomengroep op de brink bij de boerderij Zuidbargerstraat 54 wordt op de topografische kaart van 1903 weergegeven als bosje.

De bomenrijen aan weerszijden van de Zuidbarger-

Afb. 4.21 Topografische kaart 1903

straat begeleiden al in 1903 deze weg. Dat is tot op de dag van vandaag nog steeds het geval. De gemeente Emmen heeft deze groenstructuur dan ook als monumentaal aangemerkt. Zie voor alle monumentale bomen en groenstructuren de tabel op pagina 40. In 1903 werd ook het westelijke gedeelte van de Rietlandenstraat al deels begeleid door bomen.

Hoewel niet horend bij het esdorpenlandschap, zijn de bomenrijen langs het Oranjekanaal inmiddels wel een zeer markant element geworden in het landschap rond Zuidbarge. Omdat ze op het verhoogde talud staan, zorgt deze groenstructuur ook voor een visuele afscherming richting de aanpalende stadswijken ten (zuid)westen van het dorp.

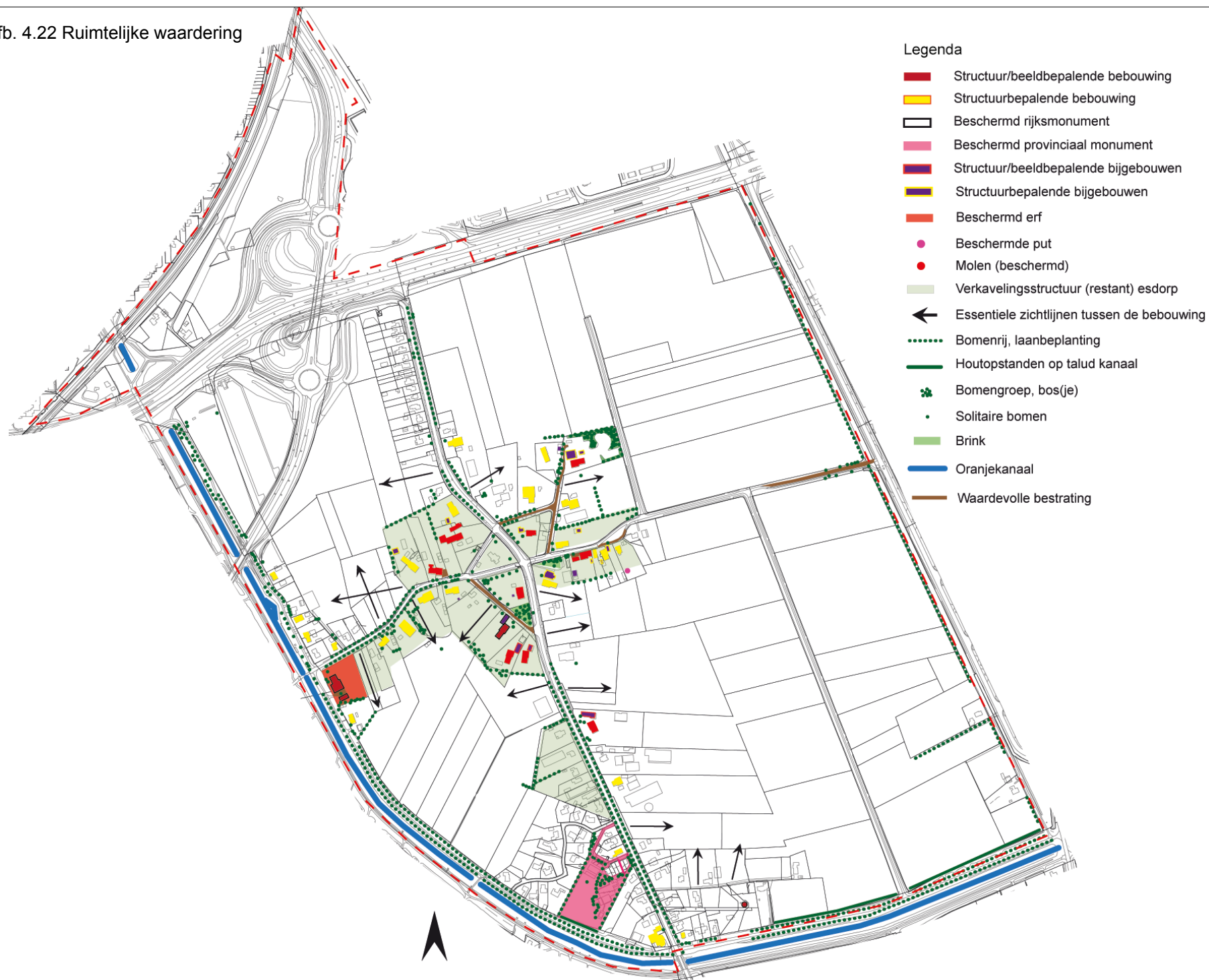
Karakteristiek was en is dat de es (vrijwel) niet beplant was met bomen.

De beplanting die is aangebracht zowel ter afscherming van de infrastructuur van de Hondsrugweg en Rondweg als begeleiding van deze wegen is vooral functioneel en heeft evenals de wegen zelf geen relatie met het dorp. De volkstuinten in de directe omgeving van deze infrastructuur hebben eigen besloten groenstructuur van de tuinen met gereedschapshuisjes en kassen al dan niet omzoomd met opgaande beplanting.

De bomen op de houtwal langs de Abel Tasmanstraat zijn nog wel een restant uit de tijd vlak na de drooglegging van het Barger-Meer en het gebied was ingericht als weidegrond.

Al met al is de conclusie dat het dorp nog steeds een vrij groen karakter heeft behouden omdat veel (restanten van) bomenrijen en solitaire bestaan uit o.a. eiken en lindes van vrij grote omvang. Ook de opgaande beplanting langs de Zuidbargerstraat en het westelijke deel van de Rietlandenstraat zorgt voor een groene begeleiding door het dorp.

Afb. 4.22 Ruimtelijke waardering

4.5 Conclusies en ruimtelijke waardering

Het aanwezige reliëf van de Hondsrug zorgt, in combinatie met eeuwenlang door de mens opgebracht humus dek, voor een over de es zichtbaar aardkundig en cultuurhistorisch archief. De losse, gevarieerde, bebouwingstructuur waarbij de boerderijen als 'strooigoed' zonder een vaste rooilijn ten opzichte van elkaar staan en waarbij sprake is van open ruimten tussen de boerderijen is tot op de dag van vandaag nog goed herkenbaar. De aanwezige verkaveling rondom, of beter; met name achter de bebouwing geeft een redelijk beeld van de historische verkavelingstructuur van het esdorp. Het opgaand groen rondom de losjes gegroepeerde

boerderijen is nog redelijk goed maar de bomenrijen en perceelsrandbegroeiing veel beperkter aanwezig. De huidige solitaire bomen of kleine bomenrijen op een perceelsrand zijn relictten uit een veel groter bestand aan houtopstanden uit het verleden. De brinken, en dan met name de brink bij de boerderij Zuidbargerstraat 54 is zeer herkenbaar en gaaf aanwezig. Dit geldt minder voor de brink op de kruising Rietlandenstraat – Keistraat. Hoewel geen karakteristiek voor het esdorpenlandschap zijn de bomenrijen langs het Oranjekanaal een markant landschapselement dat het dorp visueel afscheid van de aanpalende stadswijken.

Al met al zorgt de optelsom van het nog aanwezige reliëf, historische bebouwing-, wegen- en verkavelingstructuur en in mindere mate de groenstructuur voor een cultuurhistorische en visueel ruimtelijke samenhang.

Bovengenoemde leidt tot de volgende essentiële ruimtelijke karakteristieken:

- * In aardkundig en cultuurhistorisch opzicht waardevol reliëf op de es
- * Een combinatie van structuur- en beeldbepalende bebouwing met een losse bebouwingsstructuur waarbij zowel de nokrichtingen als de positie ten opzichte van elkaar en de weg varieert. Bij de 'structuur- en beeldbepalende bebouwing en/of bijgebouwen' en de 'structuurbepalende bebouwing en/of bijgebouwen' aangewezen (bij)gebouwen dient zowel de ligging van de gebouwen ten opzichte van elkaar als ten opzichte van de weg, alsmede de huidige hoofdvorm, die bepaald wordt door de nokhoogte, goothoogten, inhoud en dakvormen te worden gehandhaafd. Bij 'beschermd monument' en 'structuur- en beeldbepalende bebouwing en/of bijgebouwen' dient tevens het huidige of oorspronkelijke uiterlijk, dat wordt bepaald door de authentieke architectuur en het materiaalgebruik, te worden gehandhaafd.
- * Open ruimten en zichtlijnen tussen de bebouwing.
- * De bestaande historische wegenstructuur waarvan enkele nog (deels) bestraat met flinten.
- * De nog aanwezige karakteristieke verkaveling van een esdorp Zuidbarge.
- * De brinken en brinkachtige ruimten.
- * Het voor een esdorp karakteristieke opgaand geboomte rondom de bebouwing, op de brink(en) en langs percelen zorgt voor een besloten karakter.
- * De wegbegeleidende beplanting langs de Zuidbargerstraat en het westelijke gedeelte van de rietlandenstraat.
- * De bomenrijen langs het Oranjekanaal.

Foto 4.5 Impressie historische gedeelte Zuidbarge

Gemeente Emmen: Monumentale en waardevolle bomenlijst Zuidbarge

<i>Straat</i>	<i>Soort</i>	<i>Beschrijving</i>	<i>Straat</i>	<i>Soort</i>	<i>Beschrijving</i>
Halvemaanweg 3	Zomereik	Monumentaal	Zuidbargerstraat 54	Zomereik	Monumentaal
Halvemaanweg 3	Hollandse linde	Monumentaal	Zuidbargerstraat 54	Zomereik	Monumentaal
Halvemaanweg 3	Hollandse linde	Monumentaal	Zuidbargerstraat 54	Zomereik	Monumentaal
Halvemaanweg 3	Groene beuk	Monumentaal	Zuidbargerstraat 54	Zomereik	Monumentaal
Halvemaanweg 9	Witte paardekastanje	Monumentaal	Zuidbargerstraat 54	Zomereik	Monumentaal
Rietlandenstraat 16	Witte paardekastanje	Monumentaal	Zuidbargerstraat 54	Zomereik	Monumentaal
Rietlandenstraat 16	Zomereik	Monumentaal	Zuidbargerstraat 54	Zomereik	Monumentaal
Rietlandenstraat 78	Zomereik	Monumentaal	Zuidbargerstraat 54	Zomereik	Monumentaal
Rietlandenstraat 78	Zomereik	Monumentaal	Zuidbargerstraat 54	Zomereik	Monumentaal
Zuidbargerstraat 100	Hollandse linde	Monumentaal	Zuidbargerstraat 54	Zomereik	Monumentaal
Zuidbargerstraat 31	Hollandse linde	Monumentaal	Zuidbargerstraat 54	Zomereik	Monumentaal
Zuidbargerstraat 50	Hollandse linde	Monumentaal	Zuidbargerstraat 54	Zomereik	Monumentaal
Zuidbargerstraat 54	Zomereik	Monumentaal	Zuidbargerstraat 54	Zomereik	Monumentaal
Zuidbargerstraat 54	Zomereik	Monumentaal	Zuidbargerstraat 54	Zomereik	Monumentaal
Zuidbargerstraat 54	Zomereik	Monumentaal	Zuidbargerstraat 54	Zomereik	Monumentaal

Gemeente Emmen: Waardevolle groenstructuur Zuidbarge

<i>Straat</i>	<i>Soort</i>	<i>Beschrijving en Reden</i>
Achter de Smidse	groenstrook	Bomen langs Achter de Smidse, dorps huis en richting Oranjekanaal. Reden: cultuurhistorisch waardevol
Halvemaanweg	wegbeplanting	Gemeentelijke bomen beide zijden wegen. Reden: cultuurhistorisch waardevol.
Keistraat	wegbeplanting	Gemeentelijke bomen beide zijden weg. Reden: cultuurhistorisch waardevol.
Rietlandenstraat	wegbeplanting	Gemeentelijke bomen beide zijden weg vanaf Zuidbargerstraat tot Oranjekanaal en vanaf Zuidbargerstraat tot Abel Tasmanstraat. Reden: cultuurhistorisch waardevol.
Zuidbargerstraat	wegbeplanting	Gemeentelijke bomen beide zijden weg vanaf Hondsrugweg tot Veldstukken, inclusief gemeentelijke groenstroken. Reden: cultuurhistorisch waardevol.

Literatuurlijst

- Acte van Scheiding van het Westelijke gedeelte der Veenmarkte van Noord- en Zuidbarge en een gedeelte van het Oosterveen dier Markte.* 1861, Assen
- Bazelmans, J., H. Weerts & M. van der Meulen, 2012, *Atlas van Nederland in het Holoceen*, Amsterdam.
- Buiskool, H.T., 1950, *Zuidoost-Drenthe op weg naar een nieuwe toekomst. Deel I.* Assen.
- Coert, G.A., 1991, *Stromen en schutten, vaarten en voordren. Geschiedenis van de natte waterstaat in Drenthe 1291 – 1988.* Meppel.
- Elerie, J.N.H., Spek, Th., 2009, *Van Jeruzalem tot Ezelakker.* Utrecht
- Garming, R.W., 1955, Het carspel Emmen omstreeks 1650. In: *Nieuwe Drentse Volksalmanak (NDVA)*, pag. 149 – 178.
- Gerding, M.A.W. (red.), 1989, *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe.* Meppel
- Giffen, E.van, 1948, De vóórhistorische begraafplaats op 'de Hankenberg' of 'hankenbossien' bij Erica. In: *NDVA pag. 111 – 131.* Assen
- Heringa, J., 1982, *De Buurschap en haar marke.* Drentse Historische Studiën V, Assen.
- Holthe tot Echten, A.W. van, 1862, *Gemeente Emmen.* Assen.
- Houting, E. e.a., 1981, *Brinkenboek. Een verkenning van de brinken in Drenthe.* Assen
- Jonge, L.K. de, *De N.V. Drentsche Kanaal Maatschappij.* Provinciale Waterstaat Drenthe.
- Klijn, J., Gebr. Goedkoop, A.A. Visser & P. Langeveld, 1852, *Plan tot oprigting eener Drentsche Veen- en Kanaal-Maatschappij.* Den Haag.
- Nijboer, E.B. z.j., *De geschiedenis van de Drentsche – Veen – en – Midden – Kanaal – Maatschappij (1852 – 1872).* Scriptie MO-geschiedenis Zwolle.
- Pierik, H.J., E.P.H. Bregman & K.M.Cohen, 2010, *An integrated approach to recon-struct the Saalien glaciation in the Netherlands and Northwest Germany.* Msc-thesis,
- Reuvekamp, T., 2011, *Het Verleden Verlicht. 650 jaar wel en wee van de inwoners van Zuidbarge.*
- Scholtens, 2017, *Van veen naar veenkoloniën. Een interdisciplinair onderzoek naar de transformatie van de Bargerven in Zuidoost-Drenthe naar een veenkoloniaal landschap (1845 – 1950).* Masterscriptie landschapsgeschiedenis RUG.
- Spek, Th., 2004, *Het Drentsche esdorpenlandschap. Een historisch geografische studie.* Utrecht.
- Steekproef, De, 2006, *Archeologische waarden in de gemeente Emmen. Een archeologisch onderzoek.* Zuidhorn
- Stichting voor Bodemkartering (Stiboka), 1978, *Bodemkaart van Nederland Schaal 1:50.000. Toelichting bij kaartbladen 17 West Emmen 17 Oost Emmen,* Wageningen.
- Tamminga, M., 1983, *Kanaalaanleg in Zuidoost-Drenthe 1850 – 1894.* Scriptie Geschiedenis RUG.
- Timmer, K. & G. de Vries, 2011, *400 jaar venen rondom Emmen,* Stichting 400 jaar Veenkoloniën i.s.m. Profiel Bedum.
- Veenaanleg en indeeling van het oostelijke gedeelte der Markte van Noord- en Zuidbarge,* 1867. Gratema Assen
- Versfelt, H. J., 2003, *De Hottinger-atlas van Noord- en Oost-Nederland 1773 – 1794.* Groningen.
- Werkgroep Brinken, 1981, *Brinkenboek. Een verkenning van de brinken in Drenthe.* Assen.
- Withaar, J., 2008, *Angelslo. Van prehistorische nederzetting tot nieuwbouwwijk.* Beilen.
- Zomer, J., 2016, *Middeleeuwse veenontginningen in het getijdenbekken van de Hunze. Een interdisciplinair landschapshistorisch onderzoek naar de paleogeografie, ontginning en waterhuishouding (ca. 800 – ca. 1500).* Dissertatie RUG.

Illustratieverantwoording

Voorkant rapport

Chromotopografische kaart 1910   Gemeente Emmen

Hoofdstuk 1

1.1   Gemeente Emmen

Hoofdstuk 2

Afbeeldingen

- 2.1   Pierik, Bregman en Cohen, 2010.
- 2.2   Gemeente Emmen
- 2.3   Auteur op basis van waterpassing- en veenboringenkaarten uit 1860.
- 2.4   Bazelmans, Weerts en vd Meulen, 2012.
- 2.5   Bazelmans, Weerts en vd Meulen, 2012.

Hoofdstuk 3

Afbeeldingen

- 3.1   Zomer, 2016, pag. 30.
- 3.2   Reuverkamp, 2011, pag. 12.
- 3.3   Gemeente Emmen en auteur.
- 3.4   Giffen NDVA 1948, pag. 154.
- 3.5   De Steekproef, 2006
- 3.6   Spek, 2004, pag. 28.
- 3.7   Gemeente Emmen en auteur.
- 3.8   Reuverkamp, 2011, pag.37.
- 3.9   Reuverkamp, 2011, pag. 20.
- 3.10   Drents Archief, kadastrale kaarten 1832.
- 3.11   Gemeente Emmen.
- 3.12   Reuverkamp, 2011, pag. 38.
- 3.13   Gemeente Emmen.
- 3.14   Reuverkamp, 2011, pag. 40.
- 3.15   Versfelt, 2003 en auteur.
- 3.16   TKM uit GIS en auteur.
- 3.17   Bulte, MA, Ladrak H., & Vedder, 2013, *Op Erica (12863 - 1913)*, pag. 20.
- 3.18   Auteur op basis van waterpassing- en veenboringenkaarten en plannen van aanleg rond 1860.
- 3.19   Auteur op basis van de acte van scheiding Barger-Westerveen: Drents Archief, toegang 0574, inv. nr. 10.
- 3.20   Auteur op basis van de acte van scheiding Barger-Westerveen: Drents Archief, toegang 0574, inv. nr. 10.
- 3.21   Drents Archief, NI_AsnDA_0207_61_001.

Hoofdstuk 4

Afbeeldingen

- 4.1 Auteur op basis van kadastrale kaarten uit Drents Archief.
- 4.2 Auteur op basis van kadastrale kaarten uit Drents Archief.
- 4.3 Auteur op basis van kadastrale kaarten uit Drents Archief.
- 4.4 Gemeente Emmen.
- 4.5 Gemeente Emmen.
- 4.6 Gemeente Emmen en auteur.
- 4.7 Gemeente Emmen en auteur.
- 4.8 Auteur op basis van topografische kaarten Gemeente Emmen.
- 4.9 Auteur op basis van topografische kaarten Gemeente Emmen.
- 4.10 Auteur op basis van topografische kaarten Gemeente Emmen.
- 4.11 Auteur op basis van kadastrale kaarten uit Drents Archief.
- 4.12 Auteur op basis van kadastrale kaarten uit Drents Archief.
- 4.13 Gemeente Emmen.
- 4.14 Gemeente Emmen en auteur.
- 4.15 Reuverkamp, 2011, pag. 37.
- 4.16 Versfelt, 2003.
- 4.17 Auteur op basis van topografische kaarten Gemeente Emmen.
- 4.18 Auteur op basis van bestemmingsplan-, IGOS kaarten en veldonderzoek.
- 4.19 Gemeente Emmen
- 4.20 Gemeente Emmen en auteur.

Foto's

- 4.1 Auteur.
- 4.2 www.wikipedia.nl
- 4.3 Rijksdienst Cultureel Erfgoed.
- 4.4 Auteur.
- 4.5 Auteur.